

Odnos europske mračne povijesti i tanaturizma u Republici Hrvatskoj

Burai, Ivona

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Tourism and Hospitality Management / Sveučilište u Rijeci, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:191:481601>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of Tourism and Hospitality Management - Repository of students works of the Faculty of Tourism and Hospitality Management](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
Preddiplomski sveučilišni studij

IVONA BURAI

**Odnos europske mračne povijesti i tanaturizma u Republici
Hrvatskoj**

*The Relationship Between Europe's Dark History and
Thanatourism in the Republic of Croatia*

Završni rad

Zabok, 2023.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu
Preddiplomski sveučilišni studij
Poslovna ekonomija u turizmu i ugostiteljstvu
Studijski smjer: Menadžment u turizmu

**Odnos europske mračne povijesti i tanaturizma u Republici
Hrvatskoj**

*The Relationship Between Europe's Dark History and
Thanatourism in the Republic of Croatia*

Završni rad

Kolegij:	Međunarodni turizam	Student:	Ivona BURAI
Mentor:	Prof. dr. sc. Romina ALKIER	Matični broj:	ps24503/18

Zabok, svibanj 2023.

SVEUČILIŠTE U RIJECI UNIVERSITY OF RIJEKA
FAKULTET ZA MENADŽMENT U TURIZMU I UGOSTITELJSTVU
FACULTY OF TOURISM AND HOSPITALITY MANAGEMENT
OPATIJA, HRVATSKA CROATIA

IZJAVA O AUTORSTVU RADA I O JAVNOJ OBJAVI OBRANJENOG ZAVRŠNOG RADA

Ivona Burai

(ime i prezime studenta)

ps24503/18

(matični broj studenta)

“Odnos europske mračne povijesti i tanaturizma u Republici Hrvatskoj”

(naslov rada)

Izjavljujem da sam ovaj rad samostalno izradila/o, te da su svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima, bilo da su u pitanju knjige, znanstveni ili stručni članci, Internet stranice, zakoni i sl. u radu jasno označeni kao takvi, te navedeni u popisu literature.

Izjavljujem da kao student–autor završnog rada, dozvoljavam Fakultetu za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci da ga trajno javno objavi i besplatno učini dostupnim javnosti u cjelovitom tekstu u mrežnom digitalnom repozitoriju Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci.

U svrhu podržavanja otvorenog pristupa završnim radovima trajno objavljenim u javno dostupnom digitalnom repozitoriju Fakulteta za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Sveučilišta u Rijeci, ovom izjavom dajem neisključivo imovinsko pravo iskorištavanja bez sadržajnog, vremenskog i prostornog mog završnog rada kao autorskog djela pod uvjetima *Creative Commons* licencije CC BY Imenovanje, prema opisu dostupnom na <http://creativecommons.org/licenses/>.

U Zaboku, lipanj 2023.

Ivona Burai

Potpis studenta

Sažetak

U kontekstu mračnih događaja, kompleksnost odnosa povijesti i turizma očituje se na više razina, započevši od ljudskih komponenti sjećanja, osjećaja i percepcije, sve do uspjeha zemalja pri pravovaljanom provođenju tih procesa. Primijetilo se kako postoje negacije po pitanju provedenih strahota, smrti i zločina u različitim oblicima poput žrtava tijekom Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata, ali i žrtava koje su bile zatočene u institucijama poput zatvora na Golom Otoku. Konačna saznanja i točne informacije su nužne kako bi se naposljetku obistinilo što se treba prihvatiti i što poduzeti po pitanju istoga kako bi se zaustavilo ponavljanje prošlosti, te omogućio napredak društva u cjelini. Osim toga, u Hrvatskoj se primjećuje razdjel između obrazovanja domaćih i stranih turista, kao i njihovo „zauzimanje mjesta“ u percepciji događaja prije i nakon posjeta mračnih mjesta. Potrebno je poduzeti određenje kolektivnog sjećanja mračnih događaja tako da se nacija uplete u istraživanje na koji način se želi prikazati njihova povijest, jer najzad to jest dio njihove povijesti, dok politika može poslužiti kao posljednji element implementacije društvene odluke. Naposljetku, kontinentalna Hrvatska je ponajviše prožeta kulturno-povijesnom baštinom kojom se mogu privući puno veći brojevi turista, što može pomoći ekonomskom prosperitetu tih područja, pogotovo područja Slavonije koja se smatraju slabije razvijenim područjima.

Ključne riječi: mračna povijest, Europa, Hrvatska, tanaturizam.

Sadržaj

Uvod	1
1. Mračna povijest	2
1.1. Pojmovno određenje mračne povijesti	2
1.2. Uloga i značaj mračne povijesti	4
2. Tanaturizam - poveznica mračne povijesti i turizma	6
2.1. Pojmovno određenje tanaturizma	6
2.2. Osnovna obilježja tanaturizma	7
3. Europska mračna povijest	10
3.1. Karakteristike europske mračne povijesti	10
3.2. Tanaturizam u Europi	11
3.2.1. <i>Obilježja europskog tanaturizma</i>	12
3.2.2. <i>Poznate europske destinacije s mračnom povijesti</i>	14
4. Hrvatska mračna povijest	21
4.1. Karakteristike hrvatske mračne povijesti	21
4.2. Tanaturizam u Hrvatskoj	23
4.2.1. <i>Kvalitativna obilježja hrvatskog tanaturizma</i>	24
4.2.2. <i>Kvantitativna obilježja hrvatskog tanaturizma</i>	26
4.3. Poznate hrvatske destinacije s mračnom povijesti	27
5. Usporedba mračne povijesti i tanaturizma	33
5.1. Povezanost europske i hrvatske mračne povijesti	33
5.2. Utjecaj europske mračne povijesti na hrvatski tanaturizam	34
5.3. Budućnost hrvatskog tanaturizma	35
Zaključak	36
Reference	37
Popis ilustracija	43

Uvod

Moderni turizam raspoznaje brojne vrste turizma čije se poveznice vrše s destinacijama u kojima se nalaze uslijed dostupnosti resursa. Tako se među tim vrstama raspoznaje i mračni turizam, odnosno tanaturizam koji se veže uz mračne lokacije i atrakcije prožete ljudskim patnjama, smrti i katastrofama.

Na temelju rečenoga se unutar ovog rada prikazuje istraživanje o „Odnosu europske mračne povijesti i tanaturizma u Republici Hrvatskoj“, što je i odabrana tema rada. Problematika odabrane teme proizlazi iz opsežnosti i složenosti željenog obuhvata povijesti, pri čemu je potrebno izdvojiti određene značajne negativne trenutke koje se u današnjem svijetu smatraju potencijalnim atrakcijama mračnog turizma, s posebnim osvrtom na današnje hrvatsko područje.

Dakle, ovim radom se žele na sustavan i logičan način prikazati prikupljeni podaci o europskoj povijesti, hrvatskoj povijesti i mračnom turizmu kao alatu prikazanja odabranih povijesnih događaja. Kao glavni cilj istraživanja nameće se potvrda pitanja o poveznici između europske mračne povijesti i hrvatskog tanaturizma u smjeru ostvarenja pozitivnih društveno-ekonomskih učinaka unutar gospodarstva Hrvatske.

Unutar rada će se primijetiti korištenja adekvatnog broja znanstvenih metoda poput povijesne metode, deskriptivne metode, komparativne metode, te metode indukcije i dedukcije. Uz to, postoji i veći broj ilustracija koje služe kao dodaci glavnom tekstu rada ili pak kao izdvajanja značajnijih podataka.

Što se tiče kompozicije rada, ono se sastoji od (trenutnog) uvodnog dijela, pet glavnih dijelova i zaključnog dijela. Prva dva dijela se sagledaju kao teoretska podloga rada, unutar kojih se naglasak daje mračnoj povijesti i tanaturizmu kao dva zasebna pojma sa zasebnim karakteristikama. Nakon toga slijedi cjelina o europskoj mračnoj prošlosti i tanaturizmu koji se odvija unutar europskih zemalja, a čiji se rezultati potom prenose u cjelinu o hrvatskoj mračnoj povijesti i potencijalnom razvoju tanaturizma. Naposljetku se sve spoznaje pronalaze u posljednjoj glavnoj cjelini kroz usporedbu mračne povijesti i tanaturizma, između Europe i Hrvatske, nakon čega slijedi zaključni dio rada s naglašenim najvažnijim zaključcima.

1. Mračna povijest

Iz povijesne ili arheološke perspektive, literatura o temi mraka, odnosno tame u pogledu ljudskih interakcija s drevnim mjestima i spomenicima je rijetka, skoro pa nepostojeća. S obzirom na to da je taj pojam zauzeo veliku ulogu u prošlosti naspram danas, nejasno je zašto postoji oskudnost spomenute literature. Jedno od mogućih objašnjenja bi moglo biti kako je negativan aspekt mraka neizostavan dio ljudskih života, pa tako i povijesti, što bi moglo biti previše prodorno i previše temeljno da bi se priznalo. Točnije rečeno, ljudi se ne žele suočiti s tim dijelom svoje prirode koji se naziva mrakom ili tamom, a ono može obuhvaćati više elemenata. Tek su se nedavno primijetili uspjesi kontrole i isključenja mračne strane ljudi, prilikom čega se povećala osviještenost o istome i razvilo shvaćanje o propuštanju nekih aspekata (Dowd i Hensey 2016, 1).

1.1. Pojmovno određenje mračne povijesti

Poimanje mračne povijesti ili prošlosti se može sagledati na više načina. Naime, pod mračnom povijesti se može podrazumijevati povijest prožeta kriminalom ili pak povijest koja sadrži traumu, goleme izazove, gubitak, bolest ili druge teške situacije. U engleskoj literaturi se pronalazi značenje mračne povijesti (eng. *dark history*) kao tajne i loše povijest, to jest bivši stil života za koji nitko nije znao (Claus i Marriott 2017, 315).

Kako bi se shvatila kompleksnost određenja pojma mračne povijesti, u obzir su se uzele pojedinačne riječi - mračno i povijest. Prema Merriam-Webster rječniku (2023) pod mračnim se podrazumijeva sljedeće:

- 1) djelomično ili u potpunosti bez svjetlosti;
- 2) potpuno ili djelomično crno;
- 3) proizlaženje ili pokazivanje zlih osobina ili želja (zlo);
- 4) sumorno, turobno;
- 5) nedostatak znanja ili kulture (neprosvijećenost);

- 6) u vezi s depresivnim ili mračnim okolnostima;
- 7) intenzivne boje, bojanja ili pigmentacije (koje nisu svijetle);
- 8) tajna;
- 9) posjedovanje dubine i bogatstva (poput glasa);
- 10) zatvoreno za javnost (nedostupno).

S druge strane, prema istom rječniku (Merriam-Webster 2023) se navodi kako se pod riječi povijest podrazumijeva sljedeće:

- 1) pripovijest, priča;
- 2) kronološki zapis značajnih događaja (poput onih što utječu na naciju ili instituciju), uz zapis objašnjenja njihovih uzroka;
- 3) grana znanja koja bilježi i objašnjava prošle događaje;
- 4) događaji koji čine predmet povijesti;
- 5) događaji iz prošlosti;
- 6) ono što je završeno, gotovo;
- 7) prethodni tretman, rukovanje ili iskustvo.

Na temelju prikazanih podataka će se u obzir uzeti samo relevantni opisi. U kontekstu rada se događaji iz prošlosti mogu klasificirati kao povijesni događaji, pri čemu se ono odnosi na svaki prošli događaj, bio značajan ili ne. Ono podrazumijeva autentične događaje koji su se dogodili u nekom trenutku u povijesti i koji se temelje na činjenicama i/ili dokazima (MasterClass 2021). U pogledu suvremenih povijesnih proučavanja, povijesni događaj je svaki događaj podložan istraživanju postupcima i tehnikama koji su trenutno dostupni među profesionalnim povjesničarima (White 2008, 11). Dakle, povijesni događaj je razgranati slijed pojava koje suvremenici prepoznaju kao značajne i koje rezultiraju trajnom transformacijom struktura (Mathieu 2021, 17).

Kada se u obzir uzmu svi dani pojmovi i poimanja, onda se može zaključiti kako se pod mračnom povijesti podrazumijeva skup značajnih i neznčajnih povijesnih koraka koji su prethodili mračnim događajima čiji se utjecaj ostvaruje u naknadnim generacijama i strukturama. Ono što se mora izdvojiti jest kako mračna povijest postoji na temelju ljudske percepcije o pozitivnim i negativnim događajima, kao i pristup znanju o istima. Kako bi se raspoznali važni elementi, u nadolazećim dijelovima će se prvotna pozornost pridati ulozi i značaju mračne povijesti.

1.2. Uloga i značaj mračne povijesti

Mračna povijest je samo dijelom ukupne ljudske povijesti. Koncept značaja povijesti se smatra ključnim konceptom povijesnog rezoniranja. Dodjeljivanje značaja se temelji na kriterijima i odnosi se na identitet one osobe koja pripisuje značaj povijesnim događajima (spomenuto u prethodnom dijelu). Rasuđivanje o značaju povijesti se smatra ključnim aspektom povijesti, jer se ono dodjeljuje iz perspektive osobe, te se uslijed različitih povijesnih okolnosti ono može tijekom vremena mijenjati. Sve što se smatra povijesno značajnim se sagleda kao povijesno važnim, što se ostvaruje prilikom procjene prošlosti od strane povjesničara iz određene perspektive (Driel, Drie i Boxtel 2022, 187).

Potrebno je napomenuti kako se u povijesti svaki prijavljeni događaj bilo koje vrste (prirodan ili čudesan), u kakvom god slučaju, tretirao kao potencijalna činjenica. Razlog tome jest da bi isključivanje bilo kojeg prijavljenog događaja kao nemogućeg, prije istraživanja dokaza o njegovom postojanju, narušilo empirističke principe koji se provode pri povijesnom istraživanju. Sama razlika između prirodnih i čudesnih događaja ukazuje na važnost razlikovanja događaja i činjenica u povijesnom diskursu (White 2008, 13).

Bez povijesti društvo ne dijeli zajedničko sjećanje, nema temeljne vrijednosti i ne postoje prošle odluke koje objašnjavaju sadašnje okolnosti. Praktički, bez povijesti se ne mogu poduzeti nikakva razumna istraživanja o političkim, društvenim ili moralnim pitanjima u društvu (UCLA 2023). Relevantnost povijesti nije ograničena na određeni niz preokupacija. U širem smislu, proučavanje povijesti omogućuje dijeljenje misli i karakteristika drugih ljudskih bića, pri čemu se razvija tolerancija i uvažavanje drugačijih ideja, običaja i kultura. Unatoč tome se i danas primjećuje nepromijenjenost ljudske prirode uslijed pojave ratova, što podsjeća ljude, bilo svjesno ili nesvjesno, na zaborav lekcija iz povijesti (Collins i Stearns 2020, 17).

Prilikom upijanja znanja o povijesti, potrebno je imati na umu postojanje značajnih razlika među kulturama i njihovim obrazovnim sustavima (Cercadillo 2000, 4). Naime, predmet povijesti se sagleda kao kritičko proučavanje prošlosti, pri čemu se raspoznaju razlike naspram povijesti predstavljenoj u medijima, kao i povijesti predstavljenoj u obrazovnim institucijama. Ovaj aspekt je kritičan, jer na temelju ovakvog znanja i razumijevanja se gradi ljudska percepcija o danim podacima i informacijama. Istraživači se

slažu da se ljudi razlikuju, te kako postoje relevantni razlozi postojanja tih razlika. U određenom smislu, ne postoji povijest osim u sadašnjosti. Način na koji se pristupa i razumije ta povijest važan je za razumijevanje prošlosti, samih sebe i drugih osoba (Thorp 2016, 67-68).

U rečenu raspoznavaju povijesti i prošlosti se prožima psihološki element čovjeka u smislu privlačnosti prema mračnim elementima. Pod tom privlačnosti se podrazumijeva zanimanje za smrt i katastrofu koji prolaze iz morbiditeta, što uključuje niz čimbenika od interesa za povijest i baštinu do obrazovanja i sjećanja (Yuill 2003, 4). Negativan, odnosno mračan događaj mora biti toliko neobičan da njegova anomalija privlači zanimanje ljudi, što pretvara uobičajenu okrutnost u grozotu (Deutsch 2014, 11).

Rezultatom tih događaja se stvara mračna baština, odnosno djelovanjem mračne povijesti ostaje mračno nasljeđe. Koncept mračne baštine je posljednjih godina dobio na snazi u području arheologije i šireg proučavanja kulturne baštine. Istraživanjem mračne baštine se proučava koncept kulturne baštine kao potencijalno mračnog elementa. Drugim riječima, istraživače zanima kako i zašto se ljudi odlučuju baviti aspektima kulturne baštine koji su povezani s vremenima sukoba, smrti i patnje. Ovisno o ulozi u sukobu, vremenskoj udaljenosti od događaja i hijerarhiji moći, ovi aspekti mogu imati različita značenja za različite skupine ili zajednice (Thomas et al. 2019, 1).

Danas se ta mračna baština promovira kroz turizam, služeći kao turistička atrakcija. Katastrofe, zločini i smrti u turističkom obliku postaju sve prisutnijom značajkom modernog turizma, te kao takvi sve više pružaju potencijalna „putovanja kroz vrijeme“ za turiste koji su zainteresirani za stvarne ili rekreirane mračne elemente (Stone 2006, 145).

Posljedično, unutar suvremenog društva raste pojava ljudi koji posjećuju (svrhovito ili u sklopu šireg turističkog putovanja) različita mjesta, atrakcije i izložbe koje nude (re)prezentacije smrti i patnje. Rezultatom toga se javila i etiketa mračnog turizma, kao i preciznije orijentiran pojam tanaturizma, a koji se u današnjim akademskim i medijskim govorima koriste kao sinonimi (Stone 2006, 146).

Za potrebe ovoga rada će se navedeni pojmovi mračnog turizma i tanaturizma koristiti naizmjenično, a pri čemu će se odnositi na isto poimanje prikazano u nadolazećem dijelu rada.

2. Tanaturizam - poveznica mračne povijesti i turizma

Vraćajući se na koncept mračne baštine, njegovo podrijetlo leži u specifičnijem području istraživanja mračnog turizma, odnosno tanaturizma. I mračna baština i mračni turizam su poprilično nejasni pojmovi u trenutnoj upotrebi, ali se općenito povezuju s pojmovima smrti, patnje i katastrofe, bilo da se radi o bojištima, koncentracijskim logorima ili ozloglašanim mjestima katastrofe (poput Černobila). Doista, istraživanja mračnog turizma su bila sklona pretpostavci da su smrt i privlačnost prema smrti središnji uzrok pojave mračnog nasljeđa i tanaturizma (Thomas et al. 2019, 1), ali će se istinitost ovog podatka provjeriti u nadolazećim poglavljima.

2.1. Pojmovno određenje tanaturizma

Krajem 20. stoljeća, ideja mračnog turizma se sagledala kao sredstvo prepoznavanja procesa posjećivanja mjesta baštine (prvenstveno turista) povezanih sa zločinima u svrhu sjećanja, obrazovanja ili pak rasonode¹. Uz to se razvio i spektar mračnog turizma, u kojemu se pojedinačne atrakcije mogu rangirati prema stupnjevima mraka. Čimbenici koji utječu na spomenute stupnjeve se odnose na mjeru turističke atrakcije, što može uključivati varijable poput autentičnosti, te mjeru kada je atrakcija postala proizvodom za turističku potrošnju. Najmračnijim mjestima se smatraju mjesta s najmanje turističke infrastrukture i uz koje su povezane najgore grozote ljudske povijesti, tako da u tu kategoriju nedvojbeno spadaju logori smrti (Thomas et al., 3).

Pojam mračni turizam ili tanaturizam (eng. *thanatourism*) se definira kao putovanje na lokaciju koje je u potpunosti ili djelomično motivirano željom za stvarnim ili simboličnim susretima sa smrću. Riječ *thanatos* potječe iz starogrčkog jezika, što u prijevodu znači smrt,

¹ U dostupnim bibliografskim jedinicama se često javlja pojam zabave, ali se za potrebe ovoga rada koristi rasonoda. Glavni razlozi odabira su: a) zabava ne ide „u korak“ s izražajnim stilom tematike rada (ne smatra se primjerenim) i b) rasonoda se odnosi na način provedbe slobodnog vremena u svrhu zadovoljstva (na primjer, uslijed proširenja znanja, obrazovanja).

točnije rečeno ono se odnosi na personifikaciju smrti, s naglaskom na nasilnu smrt. Uz to je pojam tanaturizma definiran kao fenomen koji obuhvaća prezentaciju i konzumaciju stvarnih i komodificiranih² mjesta smrti i katastrofa (Benedetto 2018, 1).

Yuill (2003, 11) se slaže s prvotnim poimanjem tanaturizma kao putovanja na lokaciju koje je u potpunosti ili djelomično motivirano željom za stvarnim ili simboličnim susretima sa smrću, pri čemu se ono proširuje na posebnu i ne isključivu nasilnu smrt, a koje se može očitovati u različitim stupnjevima prema osobnim osobinama ljudi čije su smrti glavni objekti promatranja.

Naspram tih poimanja, Juranović, Slivar i Kovačić (2021, 19) navode kako se pod tanaturizmom podrazumijeva specifičan oblik turizma koji se odnosi na putovanja na mjesta gdje su se odvijali tragični i jezivi događaji, kao i na mjesta koja su dovedena s istima u vezu. Ističe se kako tragični događaji u povijesti čovječanstva privlače današnje generacije turista u svim dijelovima svijeta, skoro istim intenzitetom kao i pozitivni događaji i uspjesi čovječanstva.

2.2. Osnovna obilježja tanaturizma

Pozornost koja se pridaje događajima zločinstva, smrti i patnje, te kasnijem razvoju mračnih turističkih mjesta, se pripisuje inherentnoj ljudskoj znatiželji prema smrtnosti i mračnijim aspektima čovječanstva. Nakon što se mračni turizam prepoznao kao fenomen, nekoliko zemalja je pokušalo integrirati tu vrstu kao dodatni proizvod nacionalnog turizma. Brojna odredišta diljem svijeta su implementirala strukture za podršku mračnoj ponudi, stavljajući mračni turizam u važnu ulogu po pitanju gospodarstva i imidža zemlje. Za osobe koje žele putovati i promatrati stvarnu ili rekreiranu smrt, mnogobrojna mjesta, atrakcije i izložbe se pojavljuju diljem svijeta kako bi zadovoljili „mračnu stranu putovanja“ (Fonseca, Seabra i Silva 2016, 1).

² Komodifikacija se odnosi na proces pretvaranja predmeta, dobara, usluga i umijeća u robu na tržištu. Komodifikacijom se nečemu što nije imalo ekonomsku vrijednost pridaje određena tržišna vrijednost, pa se tako ljudska tijela, kulturna obilježja, jezik ili identitet pretvaraju u potrošačku robu.

Benedetto (2018, 1) navodi kako postoji pet mogućih tipova mračnih putovanja, prema motivima turista. Oni su:

- 1) svjedočenje javnom prikazivanju smrti;
- 2) svjedočenje rekonstrukciji smrti;
- 3) putovanje na mjesta individualnih ili masovnih smrti;
- 4) uvid u simbolične prikaze smrti;
- 5) putovanje do spomenika ili mjesta internacije (zatočenja).

Međutim, prema različitim istraživačima se navode različite kategorije mračnog turizma. Prema Benedetto (2018, 1) mračni turizam se odnosi na specifične vrste putovanja koje podrazumijevaju ratni turizam, turizam žalosti, *slam* turizam (turizam sirotinjskih naselja), samoubilački turizam i turizam sudnjeg dana. S druge strane, Fonseca, Seabra i Silva (2016, 1) navode kako mračan turizam ima tipologiju koja ovisi o motivaciji posjetitelja i mjesta, te se raspoznaju ratni (bojni) turizam, turizam katastrofe, zatvorski turizam, turizam groblja, turizam duhova i turizam holokausta.

Univerzalan pojam mračnoga se smatra preširokim prilikom primjene na turizam, jer ono ne otkriva višeslojnu ponudu mračnog turizma (Fonseca, Seabra i Silva 2016, 3). Već se prema prethodnim podjelama uviđa kako je ono raznoliko i rašireno. Prema tome se trebaju razlikovati nijanse mračnoga na temelju karakteristika i percepcija proizvoda, što se prikazuje unutar Tablice 1.

Tablica 1. Atrakcije / ponude mračnog turizma

Atrakcija	Opis
Mračne tvornice rasonode	- mjesta usmjerena na rasonodu i komercijalnu etiku; predstavljaju izmišljenu smrt i jezive događaje; potreban visok stupanj turističke infrastrukture
Mračne izložbe	- nude proizvode vezane uz smrt i patnju; često s komemorativnom, obrazovnom i reflektivnom porukom; odražavaju obrazovanje i aktivnosti učenja (npr. muzeji)
Mračne tamnice	- mjesta vezana uz pravosuđe i kaznena pitanja (bivši zatvori); naglasak se pridaje rasonodi i obrazovanju
Mračna počivališta	- groblja ili grobne oznake; uključeni u obilaske
Mračna svetišta	- temeljena na činu sjećanja i poštovanja prema preminulima; nenamjenska za turizam; ne posjeduju mnogo turističke infrastrukture (temporalna priroda)

Mračna mjesta sukoba	- mjesta povezana s ratom i ratištima; obrazovni, komemorativni i povijesni naglasak
Mračni logori genocida	- mjesta koja označavaju koncentraciju smrti i zločina; jedna od najvećih kategorija posjećivanih mjesta diljem svijeta

Izvor: Fonseca, Seabra i Silva 2016, 3.

Osim kategorija mračnog turizma, kao i atrakcije istoga, turisti se mogu svrstati u različite kategorije mračnih turista. Benedetto (2018, 1) navodi kako postoji pet kategorija klasifikacije mračnih turista, te one su:

- 1) neprozirni (eng. *opaque*),
- 2) mračni (eng. *dark*),
- 3) tvrdokorni mračni (eng. *die-hard dark*),
- 4) mrkli mračni (eng. *pitch black*),
- 5) premračni (eng. *too dark*).

Razine mračnih turista ovise o samim mjestima i motivima posjeta tih mjesta. U kategoriju neprozirnih mračnih turista se svrstavaju turisti koji posjećuju spomenike ili muzeje s pomalo mračnim prizvukom, bez emocionalnog napora. Kategorija (br. 2) mračnih turista se odnosi na turiste koji posjećuju emocionalno zahtjevnija mjesta, te koja potiču na razmišljanje izvan posjeta. Kategorije tvrdokornih i mrklih mračnih turista ubrajaju turiste koji posjećuju stvarno mračna mjesta, pri čemu se očekuje emocionalna i intelektualna pripremljenost prije posjete. Naposljetku, premračni turisti uključuje turiste koji posjećuju „preteška“ mjesta, a koja istovremeno imaju najveću turističku privlačnosti uslijed svoje razine mračnosti, poput Auschwitz (Hohenhaus 2023).

Sa svime rečenim, ponuda mračnog turizma je poprilično diferencirana, te se u nekim destinacijama raspoznaje kako je došlo do smrti, dok se kod drugih pronalaze izgrađene atrakcije koje rekreiraju te događaje smrti (Fonseca, Seabra i Silva 2016, 3). Putem mračnog turizma se otklanja tajanstvenost pitanja turista o smrt, jer im mračna mjesta omogućuju da raspoznaju i suoče se s vlastitom smrtnosti. Uz to, mračni turizam zauzima važnu ulogu u donošenju prošlih događaja u sadašnjost, dijeljenju informacija i izazivanju emocija, proširujući raspravu o mračnoj strani povijesti i čovječanstva (Kunwar i Karki 2019, 57).

3. Europska mračna povijest

Prilikom istraživanja mračne povijesti Europe se prvotno nailazi na podatke o mračnom vijeku koje obuhvaća rano srednjovjekovno razdoblje europske povijesti. Točnije rečeno, mračni vijek se koristi kao pojam za rani srednji vijek ili povremeno za cijeli srednji vijek Europe, nakon pada Zapadnog Rimskog Carstva, koje je obilježeno ekonomskim, intelektualnim i kulturnim padom (Reader 2016, 4). No, u kontekstu tematike rada, mračna povijest se ne odnosi na određeno razdoblje u povijesti, već se ono sagleda kao skup događaja koji tvore europsku mračnu povijest, pri čemu se pozornost pridaje mračnim događajima koji se koriste u svrhu promocije tanaturizma.

3.1. Karakteristike europske mračne povijesti

Danas postoji novo razumijevanje relativne mračnosti događaja koji su povezani s tragedijom, patnjom i smrću. Kako ovi događaji pokazuju značajnu heterogenost i nastavljaju se dinamički razvijati unutar političkih i društvenih konteksta, potrebno je razviti dublje razumijevanje, kako bi se moglo njima upravljati na načine koji su primjereni njihovoj često osjetljivoj prirodi (Kennell, Šuligoj i Lesjak 2018, 1).

Od posebnog su značaja obljetnice koje privlače najviše medijske pažnje. Takve vrste događaja služe u svrhu konsolidaciju nacionalnosti i nacionalnog identiteta, pri čemu su često podvrgnuti političkom uplitanju. Uz njih se obično veže zarobljavanje unutar nacionalističkih političkih narativa (Kennell, Šuligoj i Lesjak 2018, 26).

Problem europske povijesti, pa tako i njezine mračne strane, su različite perspektive ljudi u poimanju značajnih i neznčajnih povijesnih događaja. Prema tome se izdvaja dokument pod nazivom *European Historical Memory: Policies, Challenges and Perspectives*. Unutar njega Prutsch (2015, 3) navodi kako se povijesno pamćenje u znanstvenoj literaturi općenito smatra posebnim oblikom kolektivnog pamćenja, te ga je potrebno razlikovati od

individualnih praksi sjećanja na prošlost. Unatoč tome što je povijesno pamćenje usmjereno prema prošlosti i pruža kolektivni pogled na isto, osjećaj priznanja iste prošlosti se smatra karakterističnim elementom koji ukazuje na podatak da je koncept nedostižan i sugerira postojanje brojnih izazova. Dakle, povijesno sjećanje nije nužno odražavanje povijesnih stvarnosti, već se uključuje određen stupanj subjektivnosti, jer se odabir načina sjećanja oslanja na vrijednosne prosudbe pojedinaca. Sukladno tome, to pamćenje može potencijalno ostvarivati funkcionalnu ulogu, ali se uz to javlja problem politike sjećanja, kao i opasnost da postane oruđem za namjerno pogrešno tumačenje ili pak falsificiranje povijesti.

Stvaranje kolektivnog pamćenja povijesti je jedan od najmoćnijih alata u zavarivanju političkog identiteta, pri čemu se ono (u općenitom smislu) podrazumijeva kao oblik kolektivnog sjećanja ili obilježavanja prošlosti, o kakvom god obliku se radilo. No, kako se već napomenulo, postoji immanentna opasnost da se povijest u okvirima kolektivnog pamćenja krivo protumači ili krivo prikaže, čime se ona smatra „političkim pijunom“ (EUROM 2018).

Sve do danas, Europa se prvenstveno bavila negativnim pripovijedanjem o vlastitoj prošlosti. Iako bi takav temelj mogao dati snažan osjećaj svrhe i pomoći u legitimizaciji europskog projekta sjećanja, on se također prepoznaje kao poziv na sadašnju političku pasivnost. Europska društva će moći sigurnije koračati u budućnost ako se samouvjereno suoče s prošlošću, podjednako sposobno priznaju povijesna postignuća i pogreške iz prošlosti bez pristranosti, te prihvate odgovornost za iste (EUROM 2018).

Na temelju takvih karakteristika će se pozornost pridati konkretnijim elementima značajnih mračnih događaja u europskoj prošlosti, s osvrtnom na njihovo današnje iskorištenje u turističke svrhe.

3.2. Tanaturizam u Europi

U posljednjim godinama je mračni turizam privukao sve veći interes turista, pa tako i akademskih istraživača, pri čemu se danas očituje kao popularno područje istraživanja. Međutim, unatoč povećanoj nedavnoj pozornosti mračnom turizmu, ono se ne smatra novom

pojavom. Naime, već se od 11. stoljeća bilježe putovanja i doživljaji turista po pitanju mjesta povezanih sa smrću. Mračni turizam se prepoznaje i tijekom srednjeg vijeka, dok je njegova popularnost jača krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Prema rečenome, današnji istraživači raspoznaju mračni turizam kao stari koncept u novom svijetu (Farmaki 2013, 2).

Dakle, mjesta povezana s katastrofama, ratom, zločinima i smrću su dugo vremena fascinirala ljude, pogotovo po pitanju mjesta povezana s ratom koja vjerojatno čine najveću pojedinačnu kategoriju turističkih atrakcija na svijetu. Mračni turizam je postao raširen fenomen koji privlači sve veći broj turista diljem svijeta (Farmaki 2013, 2).

Osim što se Europa raspoznaje kao značajna turistička regija uslijed povijesnog razvoja turizma, ona se danas sagleda i kao vodeća turistička regija. Elementarne nepogode, ratna razaranja i razne legende kreiraju pozitivne uvjete za razvoj mračnog oblika turizma u mnogim destinacijama Europske unije, pri čemu lokacije obilježene stradanjem, smrću i terorom izazivaju sve veći interes turističke potražnje (Juranović, Slivar i Kovačić 2021, 23).

3.2.1. Obilježja europskog tanaturizma

Početkom 21. stoljeća je proučavanje mračnog turizma ostvarilo zamah, prilikom čega se zabilježio sve veći interes građana modernih društava za mjesta povezana sa smrću i katastrofama. Smatra se kako taj interes zahtijeva dublje istraživanje kako bi se u potpunosti razumio. Uz to se primijetila i povećana osjetljivost međunarodne zajednice na značaj takvih događaja za nacije, nacionalne identitete i smjer njihove povijesti. Lokacije mračnog turizma nude priliku raspoznati, prihvatiti i sačuvati mračno sjećanje čovječanstva, te ga učiniti dostupnim široj javnosti putem domaćeg i međunarodnog turizma. Razlozima nedavnog rasta mračnog turističkog sektora se smatraju značajni čimbenici potrage za uzbuđenjem i motivacije za razonodom (Powell, Kennell i Barton 2018, 5).

Juranović, Slivar i Kovačić (2021, 20-21) navode kako tipologija mračnog turizma obuhvaća nekoliko oblika, te su oni sljedeći:

- ratni turizam - odnosi se na putovanja u ratne zone radi razgledavanja i obrazovanja, kao i traženja dokaza o sukobu (primjer: Waterloo 1815.);

- turizam katastrofa - podrazumijeva putovanja na mjesta obilježena prirodnim katastrofama ili katastrofama uzrokovanih ljudskom greškom (primjer: Pompeji);
- zatvorski turizam - odnosi se na putovanja u bivše zatvore popraćene mračnom i/ili važnom poviješću (primjer: Alcatraz);
- turizam groblja - podrazumijeva putovanja u svrhu posjete groblja ili pojedinačnih grobova (primjer: Père Lachaise);
- duhovni turizam / turizam duhova - uključuje putovanja na mjesta povezana s paranormalnim (primjer: Tower of London).

Sva obilježja navedenih oblika prožimaju današnji europski tanaturizam, te je potrebno izdvojiti još jedan podatak. Nadovezujući se na okvir „svijetla i tame“, odnosno „svijetlog i mračnog“ u pogledu ponude tanaturizma, Powell, Kennell i Barton (2018) raspoznaju obilježja unutar danog okvira. Ta su obilježja navedena unutar Tablice 2.

Tablica 2. Spektar mračnog turizma: percipirane značajke proizvoda mračnog turizma unutar okvira ponude „najmračnije-najsvjetlije“

Dio okvira	Svijetlo	Mračno
Opis	Mjesta povezana sa smrću i patnjom	Mjesta smrti i stradanja
Politika	Niži politički utjecaj i ideologija	Veći politički utjecaj i ideologija
Turizam	Orijentacija na razonodu; usmjeren na baštinu (komercijala / romantizam); percipirana neautentična interpretacija proizvoda; nelokacijska autentičnost; duža vremenska skala od događaja; opskrba (svrhovitost); viša turistička infrastruktura	Obrazovna orijentacija; usmjeren na povijest (konzervacija / komemoracija); percipirana autentična interpretacija proizvoda; autentičnost lokacije; kraći vremenski raspon do događaja; opskrbljivo (nesvrhovitost); niža turistička infrastruktura

Izvor: Powell, Kennell i Barton 2018, 18.

Primarna razlika među svijetlim i mračnim mjestima jest kako jedna su direktno vezana uz pojavu smrti, patnje i katastrofe (mračna mjesta), dok druga služe kao podsjetnici na iste (svijetla mjesta). Sva ta mračna mjesta dopuštaju kontemplaciju turistima o vlastitoj smrti, to jest javlja se učinak *memento mori*. Unatoč rastućoj popularnosti ove vrste turizma, još uvijek postoji pitanje nevoljkosti u pogledu ostvarenja zarade na tuđoj patnji (Powell, Kennell i Barton 2018, 18).

3.2.2. Poznate europske destinacije s mračnom povijesti

Kako bi se bolje razumjela obilježja tanaturizma u Europi, potrebno je produbiti istraživanje prema najpopularnijim mračnim destinacijama, odnosno atrakcijama mračnog turizma. Na području Europe se među najpopularnijim destinacijama mračnog turizma raspoznaju Waterloo u Belgiji, Pompeji u Italiji, Pariške katakombe u Parizu, koncentracijski logor Auschwitz u Poljskoj, Kuća Anne Frank u Nizozemskom, Koloseum u Italiji i drugi (Juranović, Slivar i Kovačić 2021, 23).

Prema odabiru autorice rada, za potrebe ovoga rada će se pozornost pridati pet poznatih europskih destinacija koje su obilježene kao mračne destinacije, redom:

- Ukrajina - Pripjat (Černobil);
- Poljska - Oświęcim (Auschwitz);
- Francuska - Pariz (Katakombe);
- Italija - Napulj (Pompeji);
- Rumunjska - Bran (Drakulin dvorac).

Ukrajina, Pripjat. Naziv Černobil se povezuje s najgorom i najvećom nuklearnom katastrofom koja se ikada dogodila na svijetu. Ozloglašenost se dogodila nakon eksplozije jednog od reaktora nuklearne elektrane u Černobilu, 1986. godine. Elektrana je bila izgrađena kako bi zadovoljila sve veće potrebe za energijom nekadašnjeg Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (Yankovska i Hannam 2014, 932).

Budući da se elektrana nalazila 120 kilometara od Kijeva, glavnog grada Ukrajine, i u blizini granica s drugim zemljama, eksplozija 4. energetske blokove je izložila više od 200 tisuća četvornih kilometara radioaktivnoj kontaminaciji. Tragedija u Černobilu je posebno pogodila područje Bjelorusije, te je radioaktivno onečišćenje doseglo skandinavske zemlje (Finsku, Švedsku i Norvešku), kao i zemlje blizu Italije. Prema dostupnim podacima su najveću štetu pretrpjele susjedne zemlje poput spomenute Bjelorusije i Rusije (Dyk 2021, 28).

U ovu priču se veže i grad Pripjat. Dana 27. travnja 1986. godine se evakuiralo oko 50 tisuća stanovnika grada Pripjata, danas poznatog kao „grad duhova“ (Benden 2021, 6). Nakon toga je uslijedila evakuacija cjelokupnog stanovništva područja od 10 kilometara oko nuklearne elektrane, čime je broj evakuiranih ljudi premašio 150 tisuća. Stanovništvu se

obećalo da će se moći vratiti za nekoliko dana, ali nisu nikada dobili priliku za to, pogotovo nakon što je sovjetska vlada utvrdila razmjere nuklearne katastrofe. Danas su nenaseljene zgrade i kuće sa svim ostavljenim osobnim stvarima postale jedno od najatraktivnijih mjesta posjeta u Černobilu (Dyk 2021, 28).

Smatra se da je oko 600 tisuća ljudi imalo negativne posljedice u različitim oblicima bolesti poput leukemije, raka, te drugih srčanih i kroničnih bolesti. Još uvijek se treba utvrditi točan broj poginulih osoba. Predviđalo se da će približno 4000 ljudi umrijeti uslijed izloženosti radioaktivnosti do 2005. godine (Dyk 2021, 28-29). Benden (2021, 8) navodi kako se procijenjeni ukupan broj poginulih i ozlijeđenih osoba mogao kretati između 90 i 350 tisuća.

U usporedbi s ostalim mračnim destinacijama, Černobil (i Pripjat) se smatra relativno novom destinacijom mračnog turizma. Kao mjesto nuklearne katastrofe, ono je počelo stjecati popularnost nakon katastrofe u Hirošimi i Nagasakiju. Unatoč mračnosti te destinacije, postoji više razloga zašto ljudi žele posjetiti to mjesto. Osim što se motivacijskim faktorima smatraju smrt i patnja, uz njih se veže i faktor povijesti SSSR-a. Pripjat je jedan od gradova nekadašnjeg SSSR-a s netaknutom infrastrukturom u 21. stoljeću, tako da je vidljivo zašto se ovo područje smatra privlačnim brojnim turistima (Dyk 2021, 29).

Potrebno je navesti da nakon što su se ljudi iz područje oko černobilske nuklearne elektrane evakuirali, pristup mjestu je bio ograničen. Pravo ulaska u zonu su ostvarivali samo znanstvenici i radnici s posebnim dopuštanjima. Tek su krajem 2011. godine ukrajinske vlasti proglasile Černobil sigurnim odredištem za posjet turista (Benden 2021, 2), ali su i zahtijevale da se svi obilasci provode pod kontrolom profesionalnih turističkih vodiča. Uz to, naveli su kako oni ne preuzimaju nikakvu odgovornost za negativne zdravstvene učinke koji bi se mogli dogoditi turistima nakon posjeta tog mjesta. Postavili su niz pravila za sve osobe koje posjećuju mjesto Černobila, odnosno Pripjata, uključujući sigurnosne mjere i upute o sigurnosti, o zaštitnoj odjeći i mogućnim opasnim mjestima na odredištima s visokom razinom zračenja (Dyk 2021, 29).

Sredinom 2019. godine su se objavile namjere da se Černobil učini otvorenim turističkim mjestom, nakon što se dovrši izgradnja novog sarkofaga u svrhu smanjenja emisija zračenja i mogućnosti prihvata većeg broja turista. Uz to, spoznao se i potencijal Černobila kao turističke atrakcije, jer se te iste godine zabilježio dolazak 124 tisuće turista (Benden 2021, 8), što je gospodarstvu Ukrajine donijelo preko 100 milijuna eura. Prema dostupnim

podacima se navodi kako je proglašenje Černobila službenom destinacijom mračnog turizma promijenilo imidž mjesta najveće nuklearne katastrofe na svijetu. Takvim pothvatom se namjerava razviti gradska turistička infrastruktura i održati dobre ekološke uvjete (Dyk 2021, 30-31), ponajviše zbog nenaseljenosti područja u posljednjih 37 godina.

Što se tiče motivacija turista koji posjećuju Černobil, tu se mogu izdvojiti potrebe za samoaktualizacijom i poštovanjem koje se zadovoljavaju kroz osjećaje postignuća i samorazvoja. Ono se smatra prikladnim odredištem za ljude koji žele učiti povijest ili posjetiti uslijed drugih obrazovnih svrha (na primjer, po pitanju radijacije, flore i faune, nuklearne energije i drugih), odnosno proširiti znanje, a što se smatra jednim od najviših oblika samoaktualizacije (Dyk 2021, 30). Kao još jedan motivacijski faktor posjete se navodi i općenita potreba za bijegom od svakodnevne rutine i iskustvom nečeg novog i emocionalno zapanjujućeg (Yankovska i Hannam 2014, 937).

Poljska, Oświęcim. Oświęcim je najvažnije naselje u zapadnoj Poljskoj, s 800 godina starom prošlošću i uspješnom kemijskom industrijom. Ono obavlja funkciju gospodarskog središta, ali je uglavnom povezano s bivšim nacističkim koncentracijskim logorom Auschwitz, trenutno otvorenim za javnost kao Memorijal i muzej Auschwitz-Birkenau. Promatrano mjesto predstavlja mračne logore genocida koji se smatraju simbolima zla i pričaju zastrašujuću priču o ljudskoj patnji (Kruczek i Nowak 2019, 43-45).

Koncentracijski logor Auschwitz je bio najveći njemački nacistički logor smrti i centar za istrebljenje, te u kojemu je više od 1,1 milijuna umrlo između 1940. i 1945. godine. Zatvorenici su bili podvrgnuti prisilnom radu, neljudskim medicinskim eksperimentima i masovnim ubojstvima. Ono se sastojalo od glavnog logora Auschwitz I, logora za istrebljenje Auschwitz II koji je imao brojne plinske komore, radnog logora Auschwitz III i nekoliko podlogora. Dana 27. siječnja 1945. godine je Crvena armija oslobodila preživjele iz središnjeg i ostalih logora. Od 2005. godine je taj dan poznat kao Međunarodni dan sjećanja na holokaust (Gauß 2020, 12).

Značenje pojma holokaust se može poistovjetiti s masakrom, potpunim uništenjem ili katastrofom nečega ili nekoga. Tijekom 70-ih godina prošlog stoljeća se termin holokausta počeo koristiti i za označavanje nacističkog sustavnog progona i masovnog ubijanja židovskog naroda, a kasnije i naroda nežidovskih nacionalnosti poput Poljaka, Roma, sovjetskih ratnih zarobljenika, mentalnih i tjelesnih invalida, homoseksualaca i Jehovinih svjedoka. Turizam holokausta predstavlja turizam vezan uz posjete mjestima koja su poznata

ljudima po zločinima protiv čovječnosti koje su nacisti počinili tijekom Drugog svjetskog rata (Heřmanová i Abrhám 2015, 18-19).

Danas se pojam koncentracijskog logora promatra kao sinonim najgrubljih kršenja ljudskih prava, pri čemu se ono veže uz najmračnije razdoblje u povijesti čovječanstva. Prema tome bivši logori ne služe samo kao mjesta sjećanja i poštovanja, već i kao mjesta posebnih poruka i upozorenja. Upravo je koncentracijski logor Auschwitz dugoročno najposjećenije mjesto u svijetu, prilikom čega ono broji više od milijun posjeta godišnje. 2006. godina se smatra godinom početka važnosti i popularnosti fenomena Auschwitz, kao i porast interesa za isto (Heřmanová i Abrhám 2015, 19).

Kurczek i Nowak (2019, 45) se slažu s činjenicom kako Memorijal i muzej Auschwitz-Birkenau ostvaruje najveću posjećenost među muzejima u Poljskoj, te se njegov uspjeh pridaje elementima očuvanja kognitivne, povijesne i akademske vrijednosti uz maksimalnu autentičnost, te sposobnosti privlačenja najvećeg broja posjetitelja. Zbog podrijetla i jedinstvenog karaktera ovog muzeja se ne provode marketinške aktivnosti usmjerenu povećanju broja posjeta, jer se smatra kako oglašavanje tako teške teme putem medija nije primjereno. Unatoč tome, svake godine se broji više od milijuna posjeta, dok se 2017. godine naznačio broj od 2,1 milijun posjeta.

Može se reći kako je turizam holokausta dio kulturno-kognitivnog i mračnog turizma. U usporedbi s drugim kulturnim događajima i atrakcijama, ono ne pruža jednokratno emocionalno iskustvo, već nadilazi ljudsku svakodnevicu. Budući da većina ljudi percipira temeljne ljudske vrijednosti na isti način, njihovo iskustvo posjeta koncentracijskim logorima i mjestima povezanim s holokaustom je relativno isto. Može se reći kako je poruka ovih mjesta, kao i memento (podsjetnik), zapravo identična (Heřmanová i Abrhám 2015, 30).

Francuska, Pariz. Ispod grada Pariza se nalazi mreža starih špilja i tunela u kojima se nalaze ostaci 6 milijuna ljudi, te se oni vode pod nazivom Pariške katakombe (datiraju od 12. stoljeća). Tuneli se nalaze poput arterija ispod grada, pri čemu se protežu preko 300 kilometara na dubini od 20 metara, što je jednako veličini peterokatne zgrade. Većina mreže nije dostupna od 1955. godine, te je danas otvoren samo mali dio za javnost (Terrell 2018, 1).

Priča iza nastanka Katakombi nije klasificirana kao paranormalna, već kao logičan slijed događaja. Naime, kako je Pariz zauzimao ulogu glavnog europskog središta, tako je naišao

na jedan veliki problem. Do 17. stoljeća je u Parizu živjelo i umrlo dovoljno ljudi da su pariška groblja bila prepuna. Uslijed problema prenatrpanosti groblja, ponekad su se vršili nepropisni ukopi, kao i ostavljali otvoreni grobovi. Ljudi koji su živjeli u blizini takvih mjesta su izrazili svoju žalbu na jak smrad raspadajućeg mesa i širenja bolesti s groblja (Terrell 2018, 2).

Sredinom 18. stoljeća, kralj Luj XV. je izdao službenu naredbu kojom su se zabranili svi ukopi iz glavnog grada. Međutim, Crkva nije htjela uznemiravati niti premještati groblja, tako da se protivila naredbi, pri čemu se ništa nije poduzelo. Više od desetljeća se nastavila ista situacija, nakon čega se javilo kišno dugo razdoblje koje je uzrokovalo urušavanje zida oko groblja *Holy Innocents*, prilikom čega su se izlili truli leševi na susjedno imanje. Istovremeno, uslijed kišnih okolnosti su se počeli urušavati i zidovi lokalnih kamenoloma, te se time pojavilo rješenje pitanja ukopa leševa. Francuske vlasti su bile prisiljene poduzeti mjere. Par godina nakon toga su kamenolomi bili blagoslovljeni i posvećeni, pretvarajući ih u danas poznate Pariške katakombe, nakon čega su tijela bila premještena s groblja u pet katova podzemnih tunela (Terrell 2018, 2).

Unatoč nedostupnim dijelovima Katakombi, mračne turiste će ionako najviše privući kosturnica koja se već dva stoljeća bilježi kao morbidna turistička atrakcija. Zapravo se posjet pariškim katakombama klasificira kao jedan od onih slučajeva susreta mračnog turizma s masovnim turizmom (Hohenhaus 2023).

Italija, Napulj. Uz ovo područje se veže pojam Pompeja. Pompeji su drevni rimski grad koji je bio u potpunosti uništen 79. godine kao posljedica erupcije vulkana Vezuv. Ono je smješteno na području bokova vulkana, gdje se nalazilo puno stanovnika. Kroz povijest, ova lokacija je uvijek bila opasna, jer se pronalazi kombinacija vrlo prometnog područja (milijuni građana) s čestim erupcijama koje su uništile okolna područja. Vulkan se smatrao i još uvijek se smatra opasnim čimbenikom, jer su se primijetile česte male erupcije, kao i velike eksplozivne erupcije. Danas se primjećuje da je u dugom mirovanju, što može značiti da je u zatvorenom stanju (Mostafa i Ibrahim 2022, 66).

Velika atrakcija posjetiteljima Pompeja su ljudski ostaci, jer se fascinantnim faktorom smatra očuvanost žrtava u njihovom životnom kontekstu i to preko više dva tisućljeća od erupcije Vezuva. Ova „živa slika“ je zadržala različite položaje ljudi u rasponu od najskromnijih do najznačajnijih unutar svojih gotovo netaknutih struktura. Uz to, očuvali su se i negativni položaji ljudskih tijela koji jasno odražavaju njihovu situaciju i puni odraz

nakon smrti. Jedna od karakteristika Pompeja jest kako su ta tijela iznad zemlje, to jest čitavo područje Pompeja je nadzemno, što turistima omogućuje da zamisle tadašnje životne stilove ljudi na uvjerljiv način zbog pristupa stvarnom kontekstu (Mostafa i Ibrahim 2022, 67).

No, nisu samo ljudski ostaci u nadzemnom dijelu jedini dokaz obilježja tijela starih Rimljana, već se pronalaze i ostaci u grobnicama grada Pompeja. Ove grobnice se razlikuju naspram ostalih, jer predstavljaju transformaciju stvarnog cilja koja se dogodila kada su izvorni stanovnici Pompeja pokušali pobjeći od erupcije Vezuva u sporedne ulice gdje su se nalazile grobnice. Stanovnici su se nastojali sakriti unutar ulaza grobnice i unutarnjih prostorija, ne znajući da će to biti njihovo konačno odredište, to jest biti pokopani umjesto tijela kojima su te grobnice bile namijenjene (Mostafa i Ibrahim 2022, 67).

Svake godine Pompeje posjeti oko 2,5 milijuna turista, što ih čini jednom od najpopularnijih talijanskih atrakcija. Prema dostupnim statističkim podacima se uviđa kako je preko 3,8 milijuna ljudi posjetilo Pompeje tijekom 2019. godine, nakon čega se uočio drastičan pad uslijed situacije s pandemijom Covid-19 (za 2020. i 2021. godinu). Unatoč tome se primjećuje ponovan rast broja posjetitelja kako je pandemija završena (Statista 2023).

Rumunjska, Bran. Mjesto Bran je poznato po dvorcu Bran, odnosno Drakulinom dvorcu. Naime, u zapadnoj kulturi je tijekom dugo vremena Transilvanija bila mjesto povezano s vampirima i mračnim silama, što je rezultiralo prikazom ove rumunjske regije kao jedne od najzlokobnijih i najtajnovitijih regija Europe - Transilvanije, zemlje Drakule. No, koliko god neki ljudi mislili da je Drakula nadnaravan, on je bio stvarna osoba - Vlad Tepeš III. Vlad Tepeš je bio rođen oko 1430. godine, te je bio vladar Vlaške. On je bio sinom Vlada Drakula koji je također bio vladar Vlaške, te je ponekad uzimao ime Drakula (rom. *Dracula*), što se vjerovalo da na rumunjskom znači zmaj³ (Banyai 2009, 5).

Snažna, nadmoćna osobnost Vlada Tepeša je utjecala na više značajnih pitanja u pogledu rješavanja osobne pritužbe protiv klase Bojara, osvete brutalnog ubojstva svoga oca i pokop živog brata Mircea. U pokušaju da zadrži podalje izdajice i obeshrabri Osmansko carstvo u borbi oko njegova teritorija, Tepeš je upotrijebio brutalnost protiv Turaka i Bojara. Ono što je šokiralo društvo nisu nužno bila masovna ubojstva, već ozloglašenost koja je bila stečena uslijed oštrog vladavine i prakse nabijanja prekršitelja zakona i osmanskih neprijatelja na

³ Dodatnim istraživanjem rumunjskog rječnika i značenja riječi *dracul* / *dracula* se javio opis da ono označava sljedeće: a) vraga, b) onog zlog i c) staroga gospodina (ovisno o kontekstu; potrebna dodatna potvrda).

drvene kolce. Danas se on smatra nacionalnim herojem koji se borio protiv Turaka i oslobodio zemlju od vlasti Osmanskog carstva (Banyai 2009, 5-6).

Roman napisan krajem 19. stoljeća mijenja ovu povijesnu osobu u mitskog vampira. Roman Brama Stokera, napisan 1897. godine u Londonu, prikazuje viktorijanskog vampira koji se može održati besmrtnim pijući ljudsku krv. Tepešov izgled nije razlogom zašto se legendom pretvorio u vampira, već uslijed njegove žeđi za ljudskom krvlju. Jedan od najvažnijih povijesnih izvora vampirizma se može pratiti od ranih godina 17. stoljeća⁴. Uz to, filmska industrija je odigrala važnu ulogu u stvaranju i promociji mitskog grofa Drakule (Banyai 2009, 6-7).

Danas se turistima ova atrakcija prodaje i kao proizvod nacionalnog heroja i vampira. Unatoč tome što dvorac nikada nije bio Tepešovom rezidencijom, zbog potražnje i porasta broja međunarodnih turista u potrazi za Drakulinim dvorcem, rumunjsko Ministarstvo turizma je promoviralo dvorac Bran kao Drakulin dvorac (Light 2017, 230) i uključilo informacije o legendi Drakule unutar svoje promotivne pisane literature. Dvorac koji se nalazi 27 kilometara jugozapadno od Brasova je bio sagrađen oko 1212. godine s izvornom namjerom da služi kao vrata između Transilvanije i Vlaške, te kao prepreka vanjskoj invaziji (Banyai 2009, 7).

Danas se dvorac Bran očituje kao najposjećenija atrakcija u cijeloj Rumunjskoj, čija se zasluga djelomično pripisuje Bramu Stokeru i njegovoj legendi o Drakuli. Rezultat toga, dvorac Bran prima do 800 tisuća posjetitelja godišnje, te taj broj i dalje raste zahvaljujući društvenim mrežama i porastu turizma u Rumunjskoj (Nadeau 2022).

U konačnici se može reći kako svaka odabrana mračna lokacija obiluje različitim mračnim elementima koji se ne smiju uzeti olako, bez obzira na okolnost. Čak i nastali mitovi i legende počivaju na istini koja se prožela kroz povijest, samo je formulirana tako da se potakne znatiželjne osobe za traženjem te istine i pronalaskom poveznice s događajem ili događajima koji su se tada smatrali neprimjerenima za prikaz. No, uz te destinacije se veže i pitanje postojanja mračne povijesti i mračnih destinacija u Republici Hrvatskoj, čije se razrješavanje prikazuje u nadolazećim dijelovima rada.

⁴ Elisabeth Bathory, mađarska grofica koja je živjela u skrivenom dvorcu u Karpatima u Transilvaniji, je koristila krv 650 djevice kao tekućinu za uljepšavanje.

4. Hrvatska mračna povijest

Hrvatska povijest je duboko prožeta društvenim i političkim previranjima koja su nerijetko prerastala u ratne sukobe i progonstva. Postoje brojne civilne i vojne žrtve koje su svoje živote položile za slobodu, tako da se u modernoj Republici Hrvatskoj nalaze brojni memorijalni lokaliteti na kojima se iskazuje empatija na kolektivnoj i individualnoj razini, te se oplakuju stradali (Njegovan i Bagarić 2020, 19).

4.1. Karakteristike hrvatske mračne povijesti

Tijekom istraživanja se primijetilo da ljudsko poimanje značajnosti kod povijesnih događaja ovisi o više elemenata. Uvidjela se jača povezanost s događajima nedavne povijesti (naglasak na 20. stoljeće) ili pak s onima koji se mogu klasificirati kao bizarni, odnosno jedinstveni i zanimljivi. Prema tome se mogu izdvojiti značajni trenuci hrvatske povijesti koji se klasificiraju kao mračni.

Za vrijeme ovogodišnjeg (2023.) obilježavanja Dana sjećanja na holokaust je Hrvatska usvojila definicije antisemitizma, poricanja holokausta i diskriminacije Roma prema prijedlogu Međunarodnog saveza sjećanja na holokaust (poznatog kao IHRA). Međutim, ljudima koji su upoznati sa suvremenim sjećanjem na holokaust u Hrvatskoj se ovaj potez raspoznaje kao ironičan (Newell 2023).

Tijekom Drugog svjetskog rata su njemački nacisti često imali pristaše u zemljama koje su napadali, ali je Hrvatska bila drugačija, jer je imala vlastite nacističke poznate kao ustaše. Uz Hitlerovo odobrenje, ovaj fanatično katolički pokret predvođen Antom Pavelićem je preuzeo vlast 1941. godine, pri čemu se preuzela i kontrola nad velikim dijelovima Hrvatske, Bosne i Hercegovine, te manjim dijelom Srbije. Nakon toga su započeli pokolji. Već i prije konferencije u Wannsee-u⁵ su ustaše pogubile velike brojeve Srba, Židova i Roma. Takvom

⁵ To je bio sastanak visokih vladinih dužnosnika nacističke Njemačke i vođa *Schutzstaffela* (SS-a). Svrha konferencije je bila osigurati suradnju administrativnih čelnika različitih vladinih odjela u provedbi konačnog rješenja židovskog pitanja (da bi većina Židova bila deportirana u okupiranu Poljsku i potom ubijena).

brutalnošću su uznemirili čak i SS, pri čemu su stvorili 16 logora, a od kojih je najozloglašeniji bio Jasenovac u kojem se bilježi ubijanje oko 100 tisuća Srba, Židova i Roma (Newell 2023).

Trijumf Titovog socijalističkih partizana i stvaranja Republike Jugoslavije je gurnulo ustaški nacionalizam u ilegalu i dijasporu, ali kada se ono 90-ih godina raspalo, tako se nacionalizam vratio. Primjer povratka je bio predsjednik nove nezavisne države, Franjo Tuđman, koji je jednom prilikom zamijetio „...hvala Bogu, moja žena nije ni Srpkinja ni Židovka“. Objavio je i knjigu u kojoj optužuje Židove zatočene u Jasenovcu kao glavne zločince u logoru, te dovodi u sumnju ukupan broj Židova ubijenih u holokaustu (Goldstein 2023, 135).

Nakon jugoslavenskih ratova se primijetio procvat Hrvatske kao zemlje. Unatoč tome, postoji borba u pogledu poricanja holokausta koje je u lokalnom kontekstu složenije od drugih oblika poricanja. Prije svega, to znači negiranje ustaškog genocida nad Židovima, Romima i Srbima (Newell 2023), što se može povezati s prethodno spomenutom činjenicom kako narodi ne mogu u potpunosti napredovati i procvati bez prihvaćanja prošlosti, bez obzira bila ona svijetla ili mračna, te isto ostvariti bez predrasuda.

U novije doba, početkom 90-godina prošlog stoljeća se javio još jedan problem kada je Međunarodni sud pravde odbacio optužbe za genocid koje su Srbija i Hrvatska počinile jedna protiv druge tijekom hrvatskog Domovinskog rata za odcjepljenje od Jugoslavije. Naime, Hrvatska vlada je tvrdila da je Srbija počinila genocid u gradu Vukovaru i drugim mjestima tijekom 1991. godine, dok je Srbija kasnije podnijela protuoptužbu u pogledu protjerivanja više od 200 Srba iz Hrvatske. Bolje pojašnjeno, hrvatski grad Vukovar je bio razoren pod srpskom okupacijom 1991. godine. Deseci tisuća etničkih Hrvatska su bili raseljeni, dok je oko 260 hrvatskih muškaraca bilo zatočeno i ubijeno. Četiri godine kasnije, hrvatska vojna operacija Oluja je bombardirala većinsko etničko srpsko područje Krajine, protjeravši oko 200 tisuća ljudi iz svojih domova. U ratu koji je trajao od 1991. do 1995. godine je poginulo oko 20 tisuća ljudi, većinom Hrvata (BBC 2015).

Sve te spomenute grozote hrvatske mračne prošlosti se mogu ukomponirati u tanaturizam, jer postoje brojni ostaci, kao i memorijalna obilježja, koji se mogu posjetiti. No, nisu samo ove ratne grozote dijelom potencijalnog tanaturizma, već postoje i drugi mračni čimbenici, a koji u suštini sa svojom ukupnošću čine mračni dio hrvatske povijesti.

4.2. Tanaturizam u Hrvatskoj

Kao i socioekonomski interesi, tako je i geopolitički položaj Republike Hrvatske uzrokovao brojna ratna zbivanja zbog kojih danas postoji bogata kulturno-povijesna baština, a samim time i odličan preduvjet za razvoj tanaturizma. Kada se govori o svjetlijim nijansama spektra mračnog turizma, onda se ona vežu uz najzanimljivije turističke atrakcije vezane uz obranu od Osmanlija, Tatara i Mletaka, te pošto su se ovi događaji odvijali davno prije, turisti ne osjećaju istu razinu empatije kao prema događajima mračnije nijanse tanaturizma koji su vezani uz Domovinski rat, jer i danas postoje živi svjedoci koji su proživjeli taj mračni događaj (Hrvojić 2022, 39).

Ponajviše u kontinentalnoj Hrvatskoj, ali i na obalnom dijelu i otocima, postoje ratni ostaci, zatvori, zgrade, groblja, spomenici, masovne grobnice, koncentracijski logori i mjesta smaknuća, zajedno s pričama strahota ljudi koji su iste preživjeli (Skelin Horvat 2013, 11). Kao jedna od prepoznatljivih mediteranskih zemalja, Hrvatska je izrazito ovisna o turizmu, pri čemu se problem pronalazi po pitanju kontinentalne Hrvatske (s izuzetkom Grada Zagreba) koja nije prepoznatljiva po svojoj turističkoj ponudi. Tijekom rata 90-godina prošlog stoljeća se uništio velik broj stambenih jedinica, bolnica, objekata kulturne baštine i prometnih infrastruktura, nakon čega su ostali na uvid spomenuti spomenici, groblja, zatvori i drugi objekti koji u kombinaciji s tragičnim i potresnim pričama pogođenih ljudi čine vrlo privlačne atrakcije mračnog turizma (Šuligoj 2016, 260).

Bez obzira na to što se prema rečenome uviđa veliki potencijal razvoja tanaturizma, to jest mračnog turizma, ono je u Republici Hrvatskoj slabo razvijeno i privlači veoma mali broj turista naspram ostalih vrsta i ukupnog turizma. Praktički, postoje kulturni preduvjeti za razvoj ovakve vrste turizma. No, hrvatski turizam je i dalje usmjeren na razvoj kupališnog turizma, te su za njega već predodređeni ekonomski poticaji i razvoj infrastrukture pošto ono ostvaruje visok profit i privlači investitore, dok tanaturizam ostaje u sjeni. Ukoliko bi se mračni potencijal iskoristio, hrvatska turistička ponuda bi se uzdigla na novu razinu (Hrvojić 2022, 39).

Uvođenje mračnog turizma u hrvatsku ponudu bi bio od velike ekonomske i društvene koristi, a što bi se ostvarilo uslijed predstavljanja hrvatske baštine, tradicije i turističkih lokaliteta. Političke prednosti bi se mogle transformirati u ekonomske prednosti, te time

pospješiti već dobrostojeće hrvatsko turističko tržište. Koncept razvoja mračnog turizma bi se ponajviše temeljio na proturatnim, ratnim i domoljubnim ustancima koji su obilježili hrvatsku povijest, te kao takvi zaslužuju prisjećanje u pogledu organizacije posjeta, komemoracije bivših logora, bojišnica i lokacija oštećenih ratnim događanjima. Cilj promocije mračnog turizma bi se očitovao u rješavanju povijesnih činjenica vezanih za odnose Hrvatske i susjednih zemalja, kao i obogaćivanje znanja posjetitelja (Perasović 2019, 17).

Potrebno je istaknuti kako bi se uvođenjem mračnog turizma ostvarile brojne prednosti na području Slavonije, s obzirom na bogate resurse ove regije. S vremenom bi se primijetio ekonomski razvoj trenutno nerazvijenih istočnih područja, kao i pad stope nezaposlenosti i ubrzani opći gospodarski rast (Perasović 2019, 7). Dakle, postoji značajan potencijal razvoja mračnog turizma, te osim navedenih destinacija će se navesti neki prijedlozi potencijalnih mogućnosti destinacija i specijaliziranih ponuda na području Dalmacije i kontinentalne. Uz to, pozornost će se pridati i potencijalnim kvalitativnim i kvantitativnim obilježjima tanaturizma u Hrvatskoj.

4.2.1. Kvalitativna obilježja hrvatskog tanaturizma

Mračni turizam se mora promatrati kao izraz i turističke potražnje i turističke ponude. Čimbenici koji utječu na tumačenje i iskustvo turista prilikom posjete mračnih mjesta su obrazovanje, sjećanje i jačanje nacionalnog identiteta. No, postoje i turisti koji posjećuju muzeje uslijed drugih interesa kao što su produbljenje znanja o kulturi i/ili novostima. U utvrđivanju relevantnosti mračnog mjesta su važni i osobni čimbenici posjetitelja (poput nacionalnosti), dok protok vremena ostaje utjecajan element u percepciji turista o istima. Karakteristike mračne atrakcije i način na koje su one percipirane su temeljem motivacije posjetitelja, tako da se prilikom ispitivanja motivacije turista u obzir moraju uzeti kreirane slike o destinaciji na temelju njihove percepcije istoga (Farmaki 2013, 291).

Vrijednosti kulture dominiraju kroz povijest, baštinu i proces demoralizacije⁶. Na temelju političkih, ekonomskih i nacionalističkih razloga, ljudi na vlasti određuju koje priče su dostupne javnosti i kako će se one tumačiti, pri čemu se stvara sukob između narativa koji osporavaju prošlost. Žrtve i druge preživjele osobe se ne slažu uvijek oko pitanja materijalne baštine koja oblikuje sjećanje. Kako bi se razumjela turistička motivacija, potrebno je razumjeti i procese demoralizacije i komemoracije mračnih mjesta, te kako su i zašto su inicijalno izgrađena (Mostafa i Ibrahim 2022, 63).

No, nisu sva mjesta smrti, katastrofa i razaranja obilježena, niti se sva takva mjesta razvijaju u turistička odredišta, jer se velik dio komemoracije oblikuje kulturnim vrijednostima. Uz to, tanaturizam se može povezati s turizmom baštine, jer su određena mjesta ostvarila samo značajan utjecaj na povijest (bez tragičnih događaja). Uz rečeno se veže aspekt empatije posjetitelja, jer ono potiče na koji način će posjetitelj doživjeti priču koja se dogodila u određenom vremenu i na određenom mjestu (Mostafa i Ibrahim 2022, 63).

Nadalje, brendiranje može odigrati važnu ulogu u promociji mračnog turizma. Svaka zemlja se smatra brendom, bilo zadano ili po dizajnu, jer one sa svojom kulturom, bojom, toplinom i poviješću čine snažne robne marke. To uključuje uspomene, mitove i legende, jezike, umjetnost i druge elemente kulture i identiteta nacije (Mostafa i Ibrahim 2022, 64).

Što se tiče Republike Hrvatske, mogu se izdvojiti značajke vezane uz memorijalni turizam, kao podvrsti mračnog turizma. Naime, tematika putovanja i motivi turista memorijalnog turizma obuhvaćaju bližu ili daljnju povijest koja je obilježena smrću, nasiljem, stradanjima i patnjom ljudi. Naspram drugih oblika turizma, razlike se pronalaze u višedimenzionalnosti motivacije za posjetom lokaliteta i atrakcija obilježenih ljudskim tragedijama, kao i društvena osjetljivost resursa (osnova za razvoj). Višedimenzionalnost motivacije se očituje u različitosti poimanja tragedije, te različitih psiholoških stanja i unutrašnjih poriva turista, kao i različitih stavova o okolnostima tragedije uz određene razine osobne uključenosti. Društvena osjetljivost resursa razvoja tanaturizma ukazuje na potrebu za postizanjem opće prihvatljivosti uporabe osjetljivih povijesnih činjenica, mjesta i predmeta pri definiranju elemenata mračne turističke ponude (Kesar i Tomas 2014, 51).

⁶ Demoralizacija označava nestajanje, gubljenje moralnih vrijednosti; stanje moralne izopačenosti, korumpiranosti; pokvarenost morala ili naravi.

4.2.2. Kvantitativna obilježja hrvatskog tanaturizma

Kako se hrvatski tanaturizam više nalazi pod pitanjem potencijala i manje pod stvarnom implementacijom i korištenjem, po pitanju kvantitativnih obilježja se na uvid daju podaci o motivima turista za dolazak u Hrvatsku. Posljednji dostupni podaci TOMAS istraživanja su bili za 2019. godinu (Tablica 3), dok se dokument za 2022. godinu još uvijek nalazi u pripremi. Stanje dokumenata za 2020. i 2021. godinu u ovome trenu nije poznato.

Tablica 3. Motivi dolaska u Hrvatsku

Rang	Jadranska Hrvatska	Postotak	Kontinentalna Hrvatska	Postotak
1	More	81,5%	Priroda	31,7%
2	Priroda	56,2%	<i>Touring, sightseeing</i>	26,0%
3	Gradovi (<i>city break</i>)	23,8%	Gradovi (<i>city break</i>)	25,9%
4	<i>Touring</i>	21,0%	Sport i rekreacija	24,1%
5	Sport i rekreacija	14,9%	Posao	21,7%
6	Kultura i umjetnost	12,7%	Kultura i umjetnost	15,7%
7	Gastronomija	6,6%	Planinarenje	9,8%
8	Razonoda i festivali	5,5%	Sela	9,6%
9	Sela	4,5%	Gastronomija	6,6%
10	Manifestacije i događanja	4,2%	Manifestacije i događanja	6,3%

Izvor: Institut za turizam 2020, 32

Prema listi motiva turista za 2019. godinu se primjećuje kako ne postoje motivi posjete u mračne svrhe, što uključuje i spomenuti potencijal memorijalnog turizma u Hrvatskoj, barem ne u najčešćim motivima dolaska. No, kako se mračni turizam veže uz kulturu i povijest naroda, te uz *touring* (obilazak), tako se može primijetiti kako postoji potencijal probuđivanja dodatnih motiva kod tih vrsta turista u budućim razdobljima.

Osim toga, u *Strategiji razvoja održivog turizma do 2030. godine* (Ministarstvo turizma i sporta 2022, 128) se navodi kako u pogledu memorijalnog turizma postoje veliki brojevi posjeta memorijalnih mjesta, s naglaskom na redovne posjete stranih turista. Prema procjenama se uvidjelo ukupno 4,25 milijuna posjeta za 16 mračnih mjesta tijekom 2012. godine. U svrhu boljeg razumijevanja konteksta mračnog turizma se u nastavku izdvajaju destinacije koje se odnose i na memorijalni turizam, ali i druge oblike mračnog turizma.

4.3. Poznate hrvatske destinacije s mračnom povijesti

Prema kategorijama velike povijesne važnosti, lokacije Vukovar, Jasenovac i Goli Otok ostvaruju veliki potencijal u pogledu razvoja mračnog turizma u Hrvatskoj (Njegovan i Bagarić 2020, 19). Oni predstavljaju destinacije tanaturizma koji su prepoznati kao osnova za daljnji razvoj iste vrste turizma, pri čemu privlače mnogobrojne turiste uslijed velikih brojeva žrtava i brojnih povijesnih ostataka (Hrvojić 2022, 39).

Vukovar. Područje grada Vukovara je jedno od najpoznatijih destinacija mračnog turizma u Republici Hrvatskoj. Zbog događanja u Domovinskom ratu, Vukovar je obilježen kao mračna lokacija zbog nanesene velike štete stanovništvu i gospodarstvu. Brojni ožiljci toga područja su povezani u cjelinu nazvanu *Vukovarski noćturno*, te se ono sastoji od sedam lokaliteta koji omogućavaju turistima da upoznaju mračnu stranu ljudske prirode, kao i povijest ratnih događanja. Ti lokaliteti su (Kesar i Tomas 2014, 73):

- 1) Vukovarski vodotoranj - simbol borbe i slobode, otpora i života;
- 2) Memorijalno groblje žrtava iz Domovinskog rata - najveća masovna grobnica u Hrvatskoj, ali i u Europi nakon II. svjetskog rata;
- 3) Spomen dom Ovčara - hangar gdje su zatočnici proveli posljednje trenutke;
- 4) Mjesto sjećanja - Vukovarska bolnica - svakodnevno bombardirana vojna bolnica;
- 5) Memorijalni centar Domovinskog rata - u prostorima bivše vojarne;
- 6) Spomen dom hrvatskih branitelja u Borovom naselju - glavna zgrada zapovjedništva;
- 7) Spomen-križ na ušću Vuke u Dunav - spomenik posvećen žrtvama.

Slika 1. Vukovar - lijevo: Vukovarski vodotoranj; desno: Mjesto sjećanja - Vukovarska bolnica: podrum
(Perić 2020; Elvedji 2021)

Što se tiče atraktivnosti Vukovara kao turističke destinacije, za 2022. godinu su se bilježili brojni dolasci školskih ekscurzija (preko 39 tisuća), te povećanje broja ostvarenih noćenja (skoro 66 tisuća), te se oni smatraju iznimnim rezultatima grada Vukovara i daje potrebu kako se ono smatra jednom od najpoželjnijih destinacija u kontinentalnoj Hrvatskoj (Hrvatska turistička zajednica 2023). Memorijalna mjesta u Vukovaru posjeti oko 120 tisuća ljudi godišnje (Mikić 2021, 18).

Jasenovac. Ovo mjesto se veže uz koncentracijski logor Jasenovac. Tijekom 1941. godine je Eugen Dido Kvaternik pokrenuo planiranje i gradnju koncentracijskog logora Jasenovac, pri čemu je za zapovjednika logora imenovao Maksa Luburića koji je prethodno bio obučavan od strane nacista u koncentracijskom logoru *Sachsenhausen*, gdje je proučavao strukturu logora i načine sistematskog ubijanja ruskih ratnih zarobljenika, te je taj model pokušao preslikati u Jasenovcu (Mikić 2021, 23). Treba se izdvojiti kako se u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata namjerno manipuliralo brojevima stradalih osoba. Potkraj 1945. godine se pred Međunarodni vojni sud u Nürnbergu iznijela tvrdnja da je u logoru Jasenovac do kraja 1943. godine bilo ubijeno najmanje 600 tisuća ljudi, ponajviše Srba, Židova, Roma i Hrvata (Geiger i Grahek Ravančić 2018, 21).

Danas se pronalazi Spomen područje Jasenovac izgrađeno uz uže područje bivšeg koncentracijskog logora Jasenovac III - Ciglana. Na spomeničkom prostoru su označena mjesta autentičnih logorskih objekata i stratišta unutar samog logora. U području se pronalazi i spomenik *Cvijet*, autora Bogdana Bogdanovića, koji je bio podignut 1966. godine (Mikić 2021, 27).

Slika 2. Jasenovac - lijevo: Spomenik Cvijet u Jasenovcu; desno: podno Spomenika (JUSP Jasenovac 2021; Poskok.info 2022)

Spomen područje Jasenovac je tijekom 2022. godine posjetilo preko 14 tisuća posjetitelja, pri čemu je 46% turista bilo iz Hrvatske, dok je 54% turista iz drugih zemalja. Većina organiziranih grupa koje su posjetile Spomen područje Jasenovac su bile iz drugih zemalja poput Slovenije, SAD-a, Srbije, Austrije, Bosne i Hercegovine, te drugih. Osim organiziranih grupa odraslih osoba, zabilježili su se i dolasci školskih grupa iz Hrvatske, kao i inozemnih školskih grupa (Jasenovac 2023).

Goli Otok. Kao reprezentativna destinacija hrvatskog tanaturizma se istaknuo jedan od najzloglasnijih zatvora u Europi - Goli Otok. Uz njega se veže otok Sv. Grgur, te su oni smješteni u blizini otoka Raba (u Kvarnerskom arhipelagu). Nalaze se na području intenzivnog razvoja turizma, pri čemu ostvaruju vrlo povoljne preduvjete uslijed razvijene prometne infrastrukture, te pristupačnosti. Goli Otok je u doba Jugoslavije služio kao kazneno-popravna ustanova, to jest mjesto preodgoja političkih zatvorenika i drugih osuđenika, dok je Sv. Grgur funkcionirao kao popravni dom za žene. Tijekom 40 godina, u tim kaznenim ustanovama je mučeno više od 16 tisuća ljudi, od kojih su 6% činile žene (Mikić 2021, 18).

Cilj ovih kaznionica je bio izbrisati svaki trag humanosti u zatvorenicima kroz užasne oblike kažnjavanja, teški fizički rad i nehumane uvjete života. Zatvorenici su umirali na različite načine - neki počinili samoubojstva, neki pretučeni na smrt, neki prilikom pokušaja bijega, dok su drugi umirali od gladi i iscrpljenosti. Prije ove funkcije, otok je bio nenaseljen i prazan, te su ga izgradili i pošumili upravo zatvorenici, te od njega napravili prostor za život. Zbog njegovog povoljnog položaja kao kaznionice, bijeg s otoka je bio nemoguć, a otežavali su ga strogi nadzor, jake morske struje i udaljenost od obale (Šerić 2017, 18).

Slika 3. Goli Otok - kaznionica (Maglajlija 2021; Elia 2020)

Kao „hrvatski Alcatraz“, Goli Otok ima veliki potencijal za razvoj mračnog turizma zbog svog neprocjenjivog kulturno-povijesnog nasljeđa. Pristup ovakvoj vrsti turizma ne bi trebao biti masovnog karaktera, već bi se trebalo temeljiti na konceptu zaštite površina i građevina nekadašnjeg logora koji upućuju na povijesni kontekst ljudske patnje i stradanja. Pozitivni učinci bi se ostvarili kroz obnovu povijesne baštine i implementacijom njenog korištenja u ekonomsku funkciju, što uključuje otvaranje novih radnih mjesta, generiranje prihoda i ostvarenje brojnih društvenih koristi (Mikić 2021, 19). Danas se turistima iz Lopara organiziraju brodske izlete na Goli Otok, a posjećuje ga i znatan broj turista na vlastitim brodicama. Procjenjuje se kako Goli Otok godišnje posjećuje do 100 tisuća turista (Cerić 2021).

No, osim mjesta stradanja, mučenja i ubijanja postoje i potencijalna mjesta za turizam koja se prožimaju pričama, mitovima i legendama. U nekim hrvatskim destinacijama su se otkrila postojanja katakombi, poput **Senja**. Ispod staroga gradskog trga u Senju se nalaze kripte u kojima su se tijekom 60-ih godina 19. stoljeća sahranjivali mještani grada. Danas se u senjskim katakombama nalazi 200 grobova, među kojima se nalaze i poznatija imena grada koja su u prošlim stoljećima bila važnima za razvoj grada Senja na sjevernome Jadranu. S druge strane, ispod svetišta se nalazi kaptolska kripta u kojoj su sačuvani grobovi biskupa i kanonika. Prvi ukop u kripte se ostvario 1737. godine, dok se zadnji obavio 1868. godine, nakon čega su se zabranili ukopi u starogradskoj jezgri. Osim svrhe ukopa, za vrijeme Drugog svjetskog rata su se kripte koristile i kao zaštita od bombardiranja. Uz kripte se nalaze i druge zanimljivosti poput podatka da je na mjestu današnjeg senjskog trga nekada bilo pogansko svetište (Ured za Blaga & Misterije 2021).

Slika 4. Katakombe u Senju (Ured za Blaga & Misterije 2021)

Sutivan. Široj javnosti je gotovo nepoznato da groblje u Sutivanu (na Braču) sadrži katakombe, što se smatra rijetkim primjerom sačuvanih podzemnih grobova na hrvatskom području. Sutivanske katakombe se nalaze u sklopu groblja čija je gradnja počela početkom 20. stoljeća, te trajala četiri godine. Nastanku katakombi je prethodila odluka i uredba nadležnih službi koje su utvrdile kako postojeće groblje nije više odgovaralo zdravstvenim propisima i higijenskim zahtjevima, nakon čega su mjesni crkveni službenici odlučiti preuzeti odgovornost za pronalazak rješenja. Izgradila se jama za katakombe u kojoj se danas nalazi ukupno 252 ukopnih mjesta, raspoređenih u dva odjeljka po četiri reda u visini, uz četiri otvora za ventilaciju i spuštanje mrtvacu (Radić 2020).

Slika 5. Katakombe u Sutivanu (Sutivan 2023; Radić 2020)

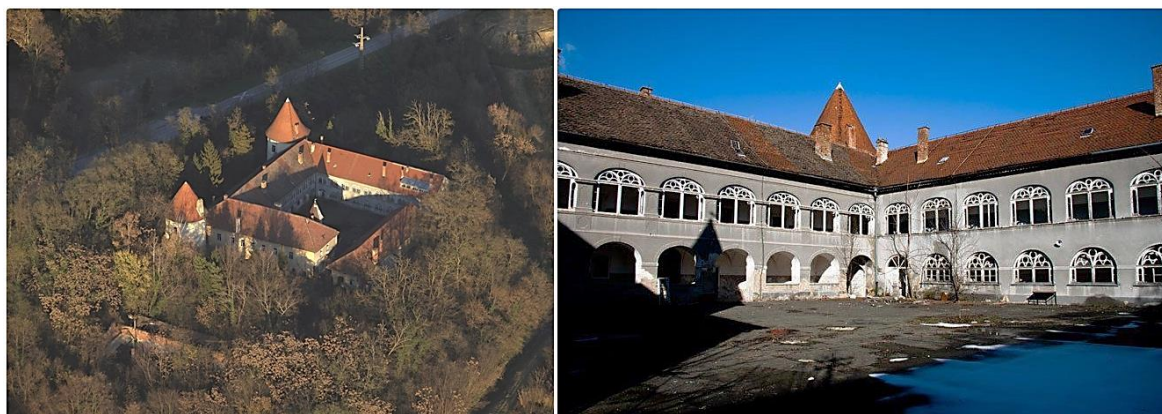
Sve više se dijele priče o sutivanskim katakombama, tako da postoji sve više turista koji ih žele razgledati. Naime, potvrdilo se kako turistička razgledavanja Sutivana uključuju obilazak katakombi, no još uvijek postoji pitanje bolje organizacije, održavanja i obnove istih (Radić 2020).

Kistanje. Oko 3 kilometara od općine Kistanje, u sjevernom dijelu Nacionalnog parka se nalazi pravoslavni samostan Manastir Krka (Tramontana 2023). Ono je nastalo na mjestu gdje su se nalazile starorimske katakombe u kojima je apostol Pavle pripovijedao kršćanstvo u dolini rijeke Titius (stari naziv za Krku), početkom trećeg vijeka nove ere. Sam Manastir datira iz 14. vijeka (Moje Kistanje 2023). Pošto se samostan još uvijek nalazi u upotrebi, gdje studenti žive i uče, turistima je dopušten ulaz samo u rimske katakombe i pravoslavnu crkvu pod vodstvom zaposlenika nacionalnog parka (Tramontana 2023).

Slika 6. Katakombe u Kistanju (Esenko 2018; National park Krka. 2023)

Osim destinacija s katakombama, u Hrvatskoj se nalaze i destinacije s dvorcima uz koje se vežu priče. Za potrebe ovoga rada će se izdvojiti Dvorac Kerestinec, spomenik kulture 1. kategorije čija je gradnja počela 1576. godine. Tijekom 18. i 19. stoljeća je ovaj renesansni kaštel s fortifikacijskim elementima bio pregrađivan, te je početkom 20. stoljeća bio temeljno uređen. Uz Dvorac se veže velebna ostavština obitelji Erdödy pod velom mračne prošlosti. Nakon što je Dvorac izgubio svoje vlasnike, postao je mjestom jeze i loših događaja koji su se tamo odvijali godinama. Prije Drugog svjetskog rata je dvorac bio u funkciji koncentracijskog logora, dok se nakon rata u njemu smjestila vojska. Mračni osjećaj se vezao uz ovu građevinu i početkom 90-godina kada je Kerestinec postao ozloglašeno mjesto u koje su dovodili ratne zarobljenike koji su bili brutalno mučeni u crnoj sobi, izloženi svakakvim poniženjima, dok su zarobljene žene bile i seksualno zlostavljane. Taj su dvorac zvali Konačištem ratnih zarobljenika (Sjeverni.info 2018).

Slika 7. Dvorac Kerestinec (TZ Sveta Nedelja 2023; Tomaško 2014)

5. Usporedba mračne povijesti i tanaturizma

Na temelju prethodnih saznanja se može navesti kako postoje razlike između čovjekove percepcije povijesti i korištenja mračnih događaja u svrhu promocije turizma. Zanimljivo je kako ljudi imaju sposobnost upijanja informacija, pa čak i onih s mračnom prošlošću, koje im istovremeno mogu izazvati znatiželju, odbojnost (gađenje) i želju za daljnjim učenjem o istome. Ovakav proces zahtjeva raščlambu različitih elemenata, tako da će se prvotna pozornost pridati povezanosti europske i hrvatske mračne povijesti.

5.1. Povezanost europske i hrvatske mračne povijesti

Hrvatska povijest jest dijelom europske povijest, tako da i njezini mračni elementi su prožeti djelovanjem naroda drugih zemalja, što ih u suštini čini jednom cjelinom, a koje se mogu u svojim cjelinama tumačiti kao zasebni mračni događaji. Naime, primijetilo se kako hrvatska mračna prošlost se ponajviše veže s njemačkom mračnom prošlosti, jer su na vlasti postojale osobe čije političko opredjeljenje (praktički razumijevanje svijeta) se podudaralo s osobama na vlasti tadašnjeg njemačkog područja. No, u tu mračnu povijest su bili uvučeni i pripadnici drugih nacionalnosti i vjerskog opredjeljenja, ali i drugih različitosti. Poseban naglasak se stavlja na Srbe, Židove i Rome, jer se najveći broj žrtava zabilježio unutar spomenutih ljudskih kategorija.

Potrebno je spomenuti kako je to označavalo veće mračno razdoblje Europe, odnosno razdoblje Drugog svjetskog rata, tijekom kojega su bili počinjeni brojni zločini sa svim strana, dok su najveći utjecaj ostvarili koncentracijski logori vođeni pod njemačkom vlasti. Upravo se u ovoj direktnoj povezanosti pronalazi razlog hrvatske strane da u potpunosti prihvati zločine počinjene od strane sada umrlih generacija i da implementira u svoje sustave obrazovanja (i turizma) sve bitne podatke o strašnim postupcima u svrhu neponavljanja povijesti, to jest napredovanja društva u cijelosti i postavljanje pozitivnog imidža nacije prema drugim zemljama.

Uz to se ne smiju zaboraviti ni zločini počinjeni između hrvatske i srpske strane krajem 20. stoljeća. Unatoč tome što je Međunarodni sud pravde odbacio optužbe o genocidu, ono ne umanjuje bol i patnju koje osjećaju preživjele osobe, žrtve i njihove daljnje generacije koje mogu prenijeti mržnju ako se ne prihvate počinjene strahote, da su se dogodile i potom se uzmu kao lekcija povijesti novim generacijama po pitanju „što ne treba činiti“. Jedna od zemalja na koju se treba ugledati je upravo Njemačka, jer se u današnjem njemačkom obrazovnom sustavu prožima spomenuti primjer koncentracijskih logora i holokausta (Vitale i Clothey 2019, 52) tako da današnje generacije ni ne pomišljaju na iste ili slične poteze.

5.2. Utjecaj europske mračne povijesti na hrvatski tanaturizam

Već se prema spomenutim najpoznatijim primjerima mračne povijesti može uvidjeti kako europska mračna povijest može pozitivno utjecati na razvoj hrvatskog mračnog turizma. U Hrvatskoj već postoje memorijalni lokaliteti, kao i drugi očuvani predmeti mračne povijesti koji služe kao podsjetnici na izvršene grozote, te kao mjesta prisjećanja i odaje poštovanja žrtvama.

Osim direktne poveznice s njemačkom mračnom povijesti, za hrvatski tanaturizam postoji i potencijal uvođenja indirektna poveznice s mračnom povijesti drugih zemalja, poput Rumunjske i Francuske. Po pitanju poveznice s Rumunjskom se mogu iskoristiti turističke atrakcije prožete pričama, kao što je dvorac Bran izdvojen kao Drakulin dvorac. Fascinacija takvih vrsta turista se može potaknuti tako da se promoviraju priče vezane uz hrvatske dvorce, pri čemu se izdvojio primjer Dvorca Kerestinec. No, postoje i drugi dvorci uz koje se vežu turobne priče, mitovi i legende⁷, a koji mogu biti ukomponirani u buduću ponudu hrvatskog tanaturizma. S druge strane, poveznica s Francuskom se ostvaruje po pitanju promocije katakombi kao dijela mračnog turizma, jer se uvidjelo kako u hrvatskoj postoje lokacije koje nude takve vrste atraktivnosti.

⁷ Više o hrvatskim dvorcima s mračnim pričama se može pronaći na sljedećoj internet poveznici: <https://punkufer.dnevnik.hr/clanak/mracne-tajne-i-legende-hrvatskih-dvoraca-i-kula---494467.html>.

5.3. Budućnost hrvatskog tanaturizma

U općem pogledu je mračni turizam prepoznat kao specifičan oblik turizma, prožet edukativnim i zanimljivim sadržajima, sadržavajući različite emocionalne težine. Potrebno je napomenuti kako se mračni turizam ne smatra društveno neprihvaćenom pojavom, već vrijednost mračnih lokaliteta ovisi o njihovoj povijesnoj, komemoracijskoj, kulturnoj i umjetničkoj komponenti. Još uvijek postoji prostor za razlučivanje razlike između kulturno-povijesne baštine i mračnog turizma, odnosno određivanja granice primjerenosti kreiranja turističke ponude u određenim destinacijama (Njegovan i Bagarić 2020, 23). Za slučaj Republike Hrvatske se postavlja pitanje o razdvajanju mračnog turizma na kategorije, jer postoji mogućnost da pojedine lokacije postanu najmračnije, što bi moglo prijeći u društveno neprihvatljive dimenzije.

Osim toga, proizvode tanaturizma treba promatrati kroz preciznije usmjerena istraživanja uslijed njihove prirode pojačane društvene osjetljivosti i razvijati ih u skladu s emocionalnom težinom koju izazivaju kod ljudi. Već se primijetilo da je potražnja za mračnim atrakcijama heterogena, pri čemu se uočavaju izrazito različiti motivi posjeta koji ovise o nijansama mračne lokacije, kao i o razini direktne ili indirektno povezanosti s tematikom mračne atrakcije (Njegovan i Bagarić 2020, 23). Prema prikazanoj potencijalnoj hrvatskoj ponudi u pogledu tanaturizma se uviđa kako heterogenost ponude postoji, samo se ona mora postaviti u opticaj na društveno prihvatljiv način. Pri tome se u obzir moraju uzeti razumijevanja i (ne)prihvatanja osoba koje su preživjele strahote, nakon čega se može započeti s planom prikaza mračnih događaja i korištenja struktura kako bi se bolje dočarao specifičan dio povijesti.

Naposljetku se može zaključiti kako je ponajviše kontinentalna Hrvatska prožeta kulturno-povijesnom baštinom kojom se mogu privući puno veći brojevi turista, što može pomoći ekonomskom prosperitetu tih područja, pogotovo područja Slavonije koja se smatraju slabije razvijenim područjima. Na taj način bi se ostvario dodatni ekonomski prihod, ali bi se i otvorila nova poslovna mjesta, što bi u konačnici privuklo povrat ljudi u napuštena područja. Takvim potezom bi se pomoglo gospodarskom rastu i razvoju tih područja.

Zaključak

U kontekstu mračnih događaja, kompleksnost odnosa povijesti i turizma se očituje na više razina, započevši od ljudskih komponenti sjećanja, osjećaja i percepcije, sve do uspjeha zemalja pri pravovaljanom provođenju tih procesa. Tanaturizam se smatra rezultatom uspješne provedbe negativnih povijesnih događaja u lekcije učenja današnjih generacija, pri čemu se ono prožima atraktivnostima koje zadržavaju ljudsku pozornost i „hrane“ ljudsku znatiželju.

Tijekom istraživanja su se iznijeli brojni zaključci, ali jedan od najvažnijih jest činjenica kako nacije ne mogu u potpunosti napredovati ako ne prihvate svoju povijest. Ovaj problem se primijetio i kod hrvatskog naroda, jer postoje negacije po pitanju provedenih strahota, smrti i zločina u različitim oblicima poput žrtava tijekom Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata, ali i žrtava koje su bile zatočene u institucijama poput zatvora na Golom Otoku. Konačna saznanja i točne informacije su nužne kako bi se naposljetku obistinilo što se treba prihvatiti i što poduzeti po pitanju istoga kako bi se zaustavilo ponavljanje prošlosti.

Drugi važan zaključak je proizašao iz uviđanja razlika među ljudskim percepcijama kada se u pitanje postave obrazovanost o mračnim događajima i doživljaj istih prilikom posjete povezanih mjesta. U Hrvatskoj se primjećuje razdjel između obrazovanja domaćih i stranih turista, kao i njihovo „zauzimanje mjesta“ u percepciji događaja prije i nakon posjeta mračnih mjesta. Potrebno je poduzeti određene kolektivne sjećanja mračnih događaja tako da se nacija uplete u istraživanje na koji način se želi prikazati njihova povijest, jer naposljetku to jest dio njihove povijesti, dok politika može poslužiti kao posljednji element implementacije društvene odluke. Na taj način će se obrazovanja uskladiti i omogućiti turistima da posjete današnje potencijalne mračne atrakcije s istim temeljnim razumijevanjem, ali još uvijek zadržati različite interese.

Treći važan zaključak je proizašao iz potencijala razvoja tanaturizma u pogledu razvoja manje razvijenih hrvatskih područja. Kako se već spomenulo, razvojem i promocijom mračnog turizma u kontinentalnim dijelovima Hrvatske, s naglaskom na Slavoniju, se mogu riješiti pitanja smanjenja nezaposlenosti i povratka ljudi u područja koja su trenutno zapuštena, povećavajući mogućnosti gospodarskog rasta i razvoja.

Reference

- Banyai, Maria. 2009. *The Image of Tourism Destinations: A Case of Dracula Tourism*. Ontario, Waterloo: University of Waterloo.
- BBC. 2015. *UN court dismisses Croatia and Serbia genocide claims*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-31104973> (pristupljeno 21. travnja 2023).
- Benden, Lisa. 2021. *Walking the Streets of a Nuclear Ghost Town: Dark Tourism in Pripjat (Chernobyl)*. Lisboa: Universidade Católica Portuguesa.
- Benedetto, Matteo. 2018. *What is dark tourism?*. Windisch: University of Applied Sciences and Arts Northwestern Switzerland.
- Cercadillo, Lis. 2000. *Significance in History: Students' Ideas in England and Spain*. London: University of London.
- Cerić, Goran. 2021. *Goli otok: Alcatraz na Jadranu*. <https://abcgeografija.com/nepoznata-hrvatska/goli-otok/> (pristupljeno 23. travnja 2023).
- Claus, Peter, i John Marriott. 2017. *History An Introduction to Theory, Method and Practice*. Oxon: Routledge.
- Collins, Marcus i Peter Stearns. 2020. *Why Study History?*. London: London Publishing Partnership.
- Deutsch, Barbara. 2014. *Tourists' motivations for engaging in Dark Tourism*. Vienna: Modul University.
- Dowd, Marion, i Robert Hensey. 2016. *The Archaeology of Darkness*. Oxford: Oxbow Books.
- Driel, Johan, Drie, Jannet, i Carla Boxtel. 2022. Struggling with historical significance: Reasoning, reading, and writing processes. *European Journal of Applied Linguistics* 10 (1): 185-211.
- Elia, Christian. 2020. *Goli Otok, da isola prigione a resort senza memoria*. <https://ilmanifesto.it/goli-otok-da-isola-prigione-a-resort-senza-memoria> (pristupljeno 23. travnja 2023).
- Elvedji, Emica. 2021. *Mjesto sjećanja - Vukovarska bolnica 1991*. <https://www.vecernji.hr/galleries/gallery-488864/?page=17> (pristupljeno 22. travnja 2023).

- Esenko, Luka. 2018. *Krka Monastery*. <https://www.photohound.co/i/krka-monastery-manastir-krka-1001431> (pristupljeno 25. travnja 2023).
- EUROM. 2018. *European Remembrance Policies*. <https://europeanmemories.net/magazine/european-remembrance-policies/> (pristupljeno 18. veljače 2023).
- Farmaki, Anna. 2013. Dark tourism revisited: a supply/demand conceptualisation. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7 (3), 281-292.
- Fonseca, Ana Paula, Seabra, Claudia, i Carla Silva. 2016. Dark Tourism: Concepts, Typologies and Sites. *Journal of Tourism Research & Hospitality*, 1 (2), 1-6.
- Gauß, Kathrin. 2020. *Visiting death and life: Tourists' motivation for engaging in dark tourism*. Vienna: Modul University.
- Geiger, Vladimir, i Martina Grahek Ravančić. 2018. Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija. U *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, 19-64. Jasenovac: Grafički zavod Hrvatske.
- Goldstein, Ivo. 2012. Odmak od načela liberalne demokracije u hrvatskom društvu 1990-ih godina. U *Iz hrvatske povijesti 20. stoljeća - Iz hrvaške zgodovine 20. stoletja*, 125-146. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Heřmanová, Eva, i Josef Abrhám. 2015. Holocaust Tourism as a Part of the Dark Tourism. *Czech Journal of Social Sciences, Business and Economics*, 4 (1), 16-33.
- Hohenhaus, Peter. 2023. *Dark Tourism: „Darkometer“*. <https://www.dark-tourism.com/index.php/usa/18-main-menus/mainmenussubpages/597-darkometer> (pristupljeno 18. veljače 2023).
- Hrvojić, Enni. 2022. *Atrakcijska osnova i mogućnosti razvoja mračnog turizma u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet.
- Institut za turizam. 2020. *Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj: TOMAS Hrvatska 2019*. Osijek: Gradska tiskara.
- Jasenovac. 2023. *Spomen područje Jasenovac - Jasenovac Memorial Site: Posjetitelji u 2022. godini*. <https://jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=10248> (pristupljeno 22. travnja 2023).

- Juranović, Nikolina, Slivar, Iva, i Sanja Kovačić. 2021. Dark Tourism in the EU: Are We Aware of Taking Part in It?. *Open Journal for Research in Economics*, 4 (1), 19-30.
- JUSP Jasenovac. 2021. *Spomenik Cvijet*. <https://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5044> (pristupljeno 22. travnja 2023).
- Kesar, Oliver, i Pavle Tomas. 2014. Obilježja i dosezi razvoja memorijalnog turizma u Hrvatskoj. *Liburna: međunarodni znanstveni časopis za kulturu, turizam i komuniciranje*, 3 (1), 49-88.
- Kruczek, Zygmunt i Agnieszka Nowak. 2019. A Town Overshadowed by a Museum: Problems of Tourism Development in Oświęcim. *Tourism*, 29 (1), 43-51.
- Kunwar, Ramesh Raj, i Neeru Karki. 2019. Dark Tourism: Understanding the Concept and Recognizing the Values. *Journal of APF Command and Staff College*, 2 (1), 42-59.
- Light, Duncan. 2017. The Undead and Dark Tourism: Dracula Tourism in Romania. *U Dark Tourism: Practice and Interpretation*, 121-133. Abingdon: Routledge.
- Maglajlija, Vedrana. 2021. *Goli otok, pakao gdje su 'preodgajani' YU disidenti*. <https://balkans.aljazeera.net teme/2021/7/10/goli-otok> (pristupljeno 23. travnja 2023).
- MasterClass. 2021. *Learn the Difference Between Historic and Historical*. <https://www.masterclass.com/articles/historic-vs-historical-explained> (pristupljeno 16. travnja 2023).
- Mathieu, Jon. 2021. Is Historical Temporality “Heterogeneous” and “Contingent”? William H. Sewell’s Cultural Turn. *Histories* 1 (1): 12-21.
- Merriam-Webster rječnik. 2023. *Dark history*. <https://www.merriam-webster.com/dictionary> (pristupljeno 15. travnja 2023).
- Mikić, Jelena. 2021. *Analiza tržišta mračnog turizma u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na logor Jasenovac*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet.
- Moje kistanje. 2023. *Manastir Krka*. <https://www.moje-kistanje.net/manastir.htm> (pristupljeno 24. travnja 2023).
- Mostafa, Shaimaa, i Souzan Ibrahim. 2022. Pompeii as a Dark Tourism Site: The Frozen City. *History Research*, 10 (1), 59-69.

- Nadeau, Sophie. 2022. *Mystery & History: Visiting Dracula's Castle (Bran Castle) in Transylvania*. <https://www.solosophie.com/draculas-castle-bran-castle> (pristupljeno 20. travnja 2023).
- National park Krka. 2023. *The Krka Monastery (Holy Archangel)*. https://www.nprka.hr/en_US/kulturna-bastina/sakralna-bastina/manastir-sv-arhandela/ (pristupljeno 25. travnja 2023).
- Newell, Richard. 2023. *The dark irony of Croatia as guardian of Holocaust remembrance*. <https://blogs.timesofisrael.com/the-dark-irony-of-croatia-as-guardian-of-holocaust-remembrance/> (pristupljeno 21. travnja 2023).
- Njegovan, Ana, i Lidija Bagarić. 2020. POTENCIJAL MRAČNOG TURIZMA KAO TURISTIČKOG PROIZVODA DESTINACIJE. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 1 (26), 9-28.
- Perasović, Matea. 2019. *Mračni turizam*. Split: Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet.
- Perić, Ivan. 2020. *Završena obnova vukovarskog Vodotornja, zbog koronavirusa večerašnje svečano otvorenje bez prisutnosti građana*. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/završena-obnova-vukovarskog-vodotornja-zbog-koronavirusa-vecerasnje-svecano-otvorenje-bez-prisutnosti-gradana-1054314> (pristupljeno 22. travnja 2023).
- Poskok.info. 2022. *Milanović otišao samostalno komemorirati žrtve logora Jasenovac*. <https://poskok.info/milanovic-otisao-samostalno-komemorirati-zrtve-logora-jasenovac/> (pristupljeno 22. travnja 2023).
- Powell, Raymond, Kennell, James, i Christopher Barton. 2018. Dark Cities: A dark tourism index for Europe's tourism cities, based on the analysis of DMO websites. *International Journal of Tourism Cities*, 4 (1), 4-21.
- Prutsch, Markus. 2015. *European Historical Memory: Policies, Challenges and Perspectives*. Brussels: European Parliament.
- Radić, Ivica. 2020. *Groblje na Braču krije prave pravcate katakombe, Stivanjani se ondje pokapaju već 107 godina*. <https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/otoci/groblje-na-bracu-krije-prave-pravcate-katakombe-stivanjani-se-ondje-pokapaju-vec-107-godina-sisli-smo-dolje-gdje-vladaju-vjecna-tisina-i-mrak-1054943> (pristupljeno 24. travnja 2023).
- Reader. 2016. *Medieval Europe*. Charlottesville: Core Knowledge Foundation.

- Sjeverni.info. 2018. Jezive tajne Dvorca Kerestinec.
- Skelin Horvat, Anita. 2013. Personal and Cultural Memories in War Tourism. *SIC: A Journal of Literature, Culture and Literary Translation*, 3 (2), 1-17.
- Statista. 2023. *Number of visitors to the archaeological area of Pompeii, Italy from 2019 to 2021*. <https://www.statista.com/statistics/1034399/number-of-visitors-to-pompeii-herculaneum-and-torre-annunziata-italy/> (pristupljeno 20. travnja 2023).
- Stone, Philip. 2006. A Dark Tourism Spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism: An Interdisciplinary International Journal*, 54 (2), 145-160.
- Sutivan. 2023. *Cemetery and the Catacombs*. <https://visitsutivan.com/explore-sutivan/sacral-heritage/cemetery-and-the-catacombs/> (pristupljeno 24. travnja 2023).
- Šerić, Nina. 2017. *Usporedba stanja i mogućnosti mračnog turizma u Hrvatskoj i svijetu*. Split: Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet.
- Šuligoj, Metod. 2016. Memories of war and warfare tourism in Croatia. *Annales-Anali za Istrske in Mediteranske Studije-Series Historia et Sociologia*, 26 (2), 259-270.
- Terrell, Trina. 2018. *The Dark Underworld of the Paris Catacombs*. Denver: Curious Dragonfly LLC.
- Thomas, Suzie, Herva, Vesa-Pekka, Seitsonen, Oula, i Eerika Koskinen-Koivisto. 2019. Dark Heritage. U *Encyclopedia of Global Archaeology*, 1-12. Cham: Springer.
- Thorp, Robert. 2016. *Uses of History in History Education*. Umeå: Print & media, Umeå universitet.
- Tomaško, Tomi. 2014. *Povijest dvorca Erdody / Kerestinec*. <http://arheon.net/povijest-dvorca-erdodykerestinec/> (pristupljeno 25. travnja 2023).
- Tramontana, Maja. 2023. *Manastir Krka*. <https://getbybus.com/hr/blog/manastir-krka/> (pristupljeno 24. travnja 2023).
- TZ Sveta Nedelja. 2023. *Erdödy castle, Kerestinec*. <https://www.svetanedelja.hr/en/erdody-castle-kerestinec-po65> (pristupljeno 25. travnja 2023).
- UCLA. 2023. *Significance of History for the Educated Citizen*. <https://phi.history.ucla.edu/nchs/preface/significance-history-educated-citizen> (pristupljeno 17. travnja 2023).

- Vitale, Monica, i Rebecca Clothey. 2019. Holocaust Education in Germany: Ensuring Relevance and Meaning in an Increasingly Diverse Community. *FIRE: Forum for International Research in Education*, 5 (1), 44-62.
- White, Hayden. 2008. The Historical Event. *Differences in the Event*, 19 (2), 9-34.
- Yankovska, Ganna, i Kevin Hannam. 2014. Dark and toxic tourism in the Chernobyl exclusion zone. *Current Issues in Tourism*, 17 (10), 929-939.
- Yuill, Stephanie Marie. 2003. *Dark Tourism: Understanding Visitor Motivation at Sites of Death and Disaster*. Waterloo: University of Waterloo.

Popis ilustracija

Tablice

Tablica 1. Atrakcije / ponude mračnog turizma	8
Tablica 2. Spektar mračnog turizma: percipirane značajke proizvoda mračnog turizma unutar okvira ponude „najmračnije-najsvjetlije“	13
Tablica 3. Motivi dolaska u Hrvatsku	26

Slike

Slika 1. Vukovar - lijevo: Vukovarski vodotoranj; desno: Mjesto sjećanja - Vukovarska bolnica: podrum (Perić 2020; Elvedji 2021)	27
Slika 2. Jasenovac - lijevo: Spomenik Cvijet u Jasenovcu; desno: podno Spomenika (JUSP Jasenovac 2021; Poskok.info 2022).....	28
Slika 3. Goli Otok - kaznionica (Maglajlija 2021; Elia 2020)	29
Slika 4. Katakombe u Senju (Ured za Blaga & Misterije 2021)	30
Slika 5. Katakombe u Sutivanu (Sutivan 2023; Radić 2020).....	31
Slika 6. Katakombe u Kistanju (Esenko 2018; National park Krka. 2023)	32
Slika 7. Dvorac Kerestinec (TZ Sveta Nedelja 2023; Tomaško 2014)	32